

ישורון

מאסף תורני

משא ומתן בהלכה
חידושי תורה, מחשבה
מגדולי דורנו וחובשי בית המדרש
ומאוצרות חכמי ישראל לדורותיהם

לג

יו"ל ע"י

מכון "ישורון"

ניו יורק • ירושלים

הרב משה מיימון

לייקווד

למיב פירוש רש"י על מסכת בבא קמא

א.

רש"י, והפירוש לתלמוד הנמצא לפנינו

בבואנו לחקור את ביאורו של רבן של ישראל – רש"י לתלמוד, ואת שאלת יחוס הנוסח הנמצא לפנינו אליו, עלינו להכיר תחילה בתפיסה הפשוטה והמקובלת שנתאזרחה בלב לומדי התלמוד ומחבבי פירוש רש"י ז"ל. והיא, שמרבית העוסקים בדברי רש"י בפירושו, הניחו כדבר פשוט שהפירוש הנקרא ע"ש רש"י במתכונתו הנוכחית, הוא אשר יצא מתחת ידי אותו ענק הדורות ה"ה – רש"י ז"ל. אמנם אף שתפיסה זו היא הטבעית והמתבקשת, כמו כל חיבור או פירוש אחר שיוחס למחבר כלשהו מבלי שיערערו על כך, כך אף בפירוש רש"י שהוצג לפנינו ע"ש מחברו, ומנין יבואו לפקפק על דבר זה.

אמנם גישה זו נתקלה זה מכבר בקושי גדול, ואף טובי החוקרים התלבטו בזה עד ימינו אנו, והוא בעית קביעת הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתלמוד. כי המעיין יבחין כי ישנן לכאורה סתירות פנימיות ושינויים רבים בין חלקים שונים של הפירוש. ואף לא נעלמה מעיני הלומדים תופעה המעלה תהייה רבה שדברי רש"י במקומות מסויימים מובאים בשני מקורות שונים ובלשון שונה אחת מחבירתה, פעמים בלשון שונה מעט ופעמים נמצא אף שינויים רבים ומשמעותיים. כמו"כ נוכחו לראות שלא הרי פירוש רש"י בדפוס כהרי פירוש רש"י הנמצא בכת"י, וישנם שינויים רבים בין הנוסח הנדפס לפנינו לנוסח הנמצא בכת"י.

קשיים מעין אלו גרמו לאלו שבאו מתוך הנחה שהפירוש כולו – נתחבר בידי מחבר אחד, להסיק מכך מסקנא חדשה שתפתור את מכלול הבעיות השינויים והסתירות שנתגלו במשך הזמן. וכך נחשפה לראשונה תורת ה'מהדורות', לפיה כתב רש"י את פירושו בכמה מהדורות בזה אחר זה, ובכל פעם הגיה, תיקן, הוסיף וקיצר את אשר היה לפניו. מעתה, לא רחוק הוא לשער שהעובדה שדברי רש"י מובאים בשני מקורות שונים בלשון שונה, היא מפני ששני המקורות מביאים את דברי רש"י ממהדורות שונות. ובכך אף ביקשו ליישב את הקשיים והסתירות הפנימיות הנמצאים בדברי רש"י, ולייחס את מגוון הנוסחאות והשינויים השונים למהדורות שונות, שנשתרבו במשך הזמן מתוך מהדורא אחת אל חברתה.

* עלי להודות לידידי הנעלים חברים מקשיבים חכמים וסופרים ה"ה הר"ר יוסף שאול הויזמאן נר"ו, הרה"ג ר' אליהו סנדומירסקי נר"ו והר"ר עדיאל ברויאר נר"ו שטרחו לשפר תוכן וסגנון המאמר והעירו הערות חשובות ומועילות ובכך תשואות חן חן להם.

אולם במשך הדורות האחרונים, מחמת העיסוק הרב של רבים מהחוקרים בתחום פירושי רש"י לתלמוד העלה מבט שונה בתכלית.¹ המחקר בתחום זה התפתח רבות, אך הנושא עצמו עדיין לא נפתר די הצורך, וישנן דעות שונות החלוקות בפרטים רבים בנושא רחב זה, ביניהם ניתן להצביע על בעיית קביעת הנוסח המקורי של הפירוש, ופתרון בעיית המהדורות.² אך כתוצאה מהתפתחות המחקר, עולה תמונה אחרת לגמרי. נראה כי קרוב הדבר שהפירוש המוצג לפנינו מכיל בקרבו שלבי פירוש שונים, המשקף בקרבו עשרות שנות דור של עריכה והגהה מתלמידיו של רש"י ויושבי בית מדרשו.

אך קודם שנדון בדרכו של פירוש רש"י לתלמוד, ישנן כמה נקודות עקרוניות באופי הפירוש ודרכו שחובה לעמוד עליהן. על איזה מקורות התבסס פירוש רש"י? ואם אמנם היו בזמנו פירושים עתיקים שעליהם בנה את פירושו, מדוע אם כן לא חשף זאת בפנינו כמו"כ שומה עלינו להבין את העובדה שמרבית ההוספות והשינויים הנמצאים בכת"י, שונים הם ממעתיק למעתיק.³ ואיך עלינו לקבל את ההנחה שמעתיקי השמועה הכניסו דברים אחרים שלא כתבם רש"י לתוך פירושו שהוא קב ונקי?

1 המחקרים העיקריים שיוחדו לביור מהותו וטיבו של פירוש רש"י לתלמוד, הם מאמריהם של א. ברלינר וי"ל צונץ ועוד חוקרים, שפורסמו בס' 'רש"י' (ירושלים תשטו). במיוחד האריך בזה פרופ' יונה פרנקל בספרו המקיף 'דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד' (ירושלים תשמ"ג להלן: 'פרנקל'), ושם בפרקים א' ט' וי' התמקד בנושא דיונו. גם פרופ' שמא פרידמן הדפיס מחקר חשוב בנושא, 'פירוש רש"י לתלמוד – הגהות ומהדורות' בתוך 'רש"י – עיונים ביצירתו' (הוצאת בר אילן תשנ"ג להלן: 'פרידמן'). פרנקל ופרידמן התמקדו גם על ביור אופיו של פירוש רש"י למסכת ב"ק, הראשון קבע דבריו על 'בדיקה חיצונית' (כת"י וכדו') ומתוך בדיקת הסגנון. מחקרנו מסתמך גם על 'בדיקה פנימית', וכדלהלן. לאחרונה כתב שלמה אפרתי מחקר מקיף וחשוב מאד העוסק כולו בביור עדי הנוסח שבדפוס ובכת"י לפירוש רש"י למס' ב"ק, 'נוסח פירוש רש"י לפרק כיצד הרגל' (מוגש לאוניברסיטה העברית לשם קבלת תואר מוסמך – ירושלים תשע"ג להלן: 'אפרתי'), ועבודתו יש בה כדי להאיר בכל נבכי הסוגיא הנידונה כאן. בהמשך יצוינו עוד מאמרים אחרים הנוגעים לענינו. לתשומת לב מיוחדת ראויה למאמרו המקיף של הג"ר יצחק ישעיה ווייס, 'לדעת רש"י ולהכיר חיבורי התוספות', קובץ חצי גבורים – פליטת סופרים ז' (עמ' ת"ח-תלט).

2 פרופ' אברהם גרוסמן בספרו 'רש"י' (ירושלים תשס"ו, להלן 'גרוסמן') פרק ששי, היטיב לסכם את הדעות השונות בענין. ראה שם במיוחד עמ' 142-145. וכהערת אגב, נראה לכותב השורות שהבדלי עמדתם של החוקרים השונים בעניינים אלו, יש לייחס לאותה מידה שתפיסת ה'מהדורות' הישנה עוד מושרשת בהם וביחסם לנושא. ככל שהמחקר מתקדם יותר, הוא מוכן לוותר עוד יותר על מקוריותו של הפירוש לפנינו ועל ייחוסו המלאה והכוללנית לרבנו שלמה יצחקי ז"ל.

3 באמת, החוקרים מחולקים בדעותיהם באיזו מידה יש לייחס את השינויים להגהות התלמידים, לעומת הגהות שהגיה רש"י בעצמו. אפרתי בפרק שלישי ממחקרו סיכם את כל הדעות שנאמרו בזה. מסקנתו היא 'שינויי הנוסח בין כת"י של פרש"י לב"ק, קטנים כגדולים, הם מעשה ידי לומדים ומגיהים שהרשו לעצמם לשנות את הפירוש במידה זו או אחרת' (עמ' 108). לדבריו (עמ' 7-106) 'ממצא זה, יש להדגיש, אינו יחודי למסכת ב"ק. מסירה חופשית וריבוי נוסחים מתגלים בפירושי רש"י למסכתות נוספות'. במאמרנו זה נצדד כדבריו, וכמו שיבואר להלן. אך מן העניין להביא את מה שהעיר על כך פרופ' חיים סולובייצ'יק בהתכתבות פרטית שלדעתו דרושה זהירות רבה בכדי לייחס תכונת 'פירוש קולקטיבי' לפירוש רש"י על שאר מסכתות, ואין למהר ולחרוץ משפט גורף מבלי הוכחות ברורות וחד משמעיות. ונימוקו עמו, שהן

ב.

הקונטרס

דומה שיש להעמיד את כל העניין באור חדש, ויהיה העקוב למישור בעז"ה. ראשית, נדון מדוע כונה פירוש רש"י בפי בעלי התוס' 'הקונטרס'.

פירוש רש"י נקרא בכמה שמות שונים: בפי חכמי ספרד ופרובאנס בני התקופה, נודע פירוש על שמו ונקרא 'פירוש רש"י'. ביטוי מכובד במיוחד יש לו לרבנו ישעיה דטראני בעל התוס' רי"ד בהזכירו את רש"י והוא 'המורה'.⁴ גם ידוע כינויו הרשמי של רש"י בפי רבינו המאירי והוא 'גדולי הרבנים'. אבל המעניין ביותר הוא שבפי בעלי התוס' הוא נקרא בכינוי הסתמי 'הקונטרס', ובכך השאלה עולה מאליה: מדוע נקרא פירוש רש"י דוקא בפי בעלי התוס' שם סתמי זה – 'הקונטרס'?

במקום אחר⁵ הראנו שבתקופה מאוחרת גם באשכנז וצרפת, מקומם של רש"י ובעלי התוס', כבר נקרא הקונטרס על שמו של רש"י. בטעם הדבר שיערנו שהשם קונטרס הולם פירוש קטן ודל שאינו חולק כבוד לעצמו כדי שייקרא עליו שם בפני עצמו, ובעבור שהיה ראשיתו מצער לא קראו רש"י בשם, ולא נודע בעיקרו כחיבור שלם העומד בפני עצמו אלא כקונטרס קטן המצורף ונספח לגוף הטקסט שהפירוש נועד לבאר.

בביאור זה נמשכנו אחרי דעת רבי אליהו בחור בס' התשבי שפירש שהמלה המקורית הוא מהשורש הלטיני Quatro שפירושו רביעי/רבע,⁶ ונקרא כן ע"ש גודלם המקורי של גליוני הדפים שהשתמשו בהן המעתיקים בהעתקת פירושים אלו. ואמנם שיטת ר"ב מוספיא במוסף הערוך

מפאת הקיצור המדוקדק והן מפאת הבהירות מאירת העיניים שבפירושי רש"י, יש לראות את הפירוש ככלל כיצירת מופת (Masterpiece), ומובן מאליו שעבודה קולקטיבית אינה מסוגלת להוציא מתחת ידה דבר מתוקן ברמה כזו. עוד ציין כי בספרו 'היין בימי הביניים' הרבה להוכיח נכונות תפישה זאת ע"ש. נראה לשער שכינוי זה נשתרבב מהמעתיקים שהעתיקו פירוש רש"י ממהדורות קדומות שנכתבו מתלמידי בית מדרשו של רש"י, שהתייחסו אל רש"י בכינוי "מורי", ואילו המעתיקים שינו במקצת כדי להתאימו, ודיברו בגוף שלישי וכינוהו "המורה" סתם. וראה מה שנכתוב בזה להלן הערה 44.

ישורון כו עמ' תתמז-ח. ונראה שגם לפי מה שאנו מציעים כאן הזכרת רש"י בשמו הוא סימן לכתיבה מאוחרת יחסית, ר"ל לאחר שכבר 'נחתם' יצירת הקונטרס. ויבואר עוד להלן. ברם יש לזכור שמגדר השערה לא נפקא שהרי קבצים שונים של בעלי התוס' נוהגים כל אחד מנהג מיוחד, ואין עקביות בדבר זה לפי סדר זמני מחבריהם, וכל עוד שאין בידנו אוטוגרפים מקוריים קשה לדעת אם הביטויים הנזכרים בו הם משל המחבר או משל העורך.

לדעתו של ר"א הבחור הנו"ן נתוסף בה אח"כ לפי המבטא היהודי בשפת לטינית. [כן מצאנו בעוד שפות הנגזרות מלטינית. לדוגמא בלאדינו שהוא השפה היהודי-ספרדי המלה Mucho האיספניולית נעשתה Muncho לפי מבטא היהודים, וכהנה רבות. וראה במש"כ הגר"מ מזוזו בספרו סנסן ליאיר (בני-ברק תשע"ב) עמ' קיג מענייני מילים בלה"ק ששרשם בנו"ן אף שפעמים נכתבות בלי נו"ן]. אמנם במחקר מעמיק שכתב פרופ' מלאכי בית-אריה בשם 'קונטרס או קוטרס – תפוצתו וכתביו של מונח ומשמעותיו הקודיקולוגיות' בתוך ספר מחקרי תלמוד עמ' 64-78 ביאר שהשינוי במילים אלו משקפת נוהגים אחרים בתעשיית ספרים באותם זמנים. עיי"ש שהאריך.

היא שהשם קונטרס נובע מהמלה הלטינית קומנטריוס (commentary) שמשמעותו 'פירוש'. (יתכן לפי"ז, שניקודו הנכון הוא קונטרס, במלאפום בין הריש לסמך). נראה שביאור זה יש בו כדי לפתור את כינויו של פירוש רש"י בשם 'הקונטרס' כפיהם של בעלי התוס'.⁷

למרות שכאמור 'קונטרס' הוא שם סתמי, מ"מ נראה כי בקריאת פירוש זה בשם 'הקונטרס' טמונות אותות חיבה יתירה הנובעת לפירוש זה שלגליו נדחקו אף שאר הפירושים, והורם כבודו מעל כל הפירושים שחברו לתלמוד.⁸ אמנם נראה עוד ששם זה אף מגלה לנו את עיקר מטרתו וייעודו של רש"י בכתיבת פירושו, ואת השקפתם של חכמי דורו ותלמידיו על עבודתו.

היצירה בהתהוותה

לאור גלויים שנתגלו לאחרונה מתוך כתבי-יד עתיקים, התברר לנו שמלבד הפירושים שהביא רש"י כפי ששמע וקיבל מרבותיו, אף עמדו לפניו גם מקורות כתובים וערוכים שעליהם העמיד וביסס את פירושו. נותרו לפליטה מקצת מהפירושים שרש"י השתמש בהם בעת כתיבת 'הקונטרס', שמהם ניתן לעקוב אחר דרכו של רש"י בפרשנותו. מתברר שרש"י שילב בפירושו מפירושי קודמיו, תוך כדי עיצוב התבנית והלשון של החומר המשולב.⁹ ניתן להוכיח מכך ביתר בהירות שעבודתו של רש"י היתה גם עבודת עריכה וסידור, לא פחות משל כתיבה וחיבור.¹⁰ ניתן אף לשער שלא רק אלו המקורות שרש"י מצביע עליהן בפירוש¹¹ שימשו לו בעשיית פירושו, אלא שבמקומות מסוימים עיקר פירושו בנוי על קונטרסים קדומים ועלומים שהיו לפניו בעת עריכת פירושו ואנו לא זכינו שיגיעו לידינו.

7 אע"פ שלד' בית-אריה (במאמרו המובא בהערה הקודמת) אין זה האטימולוגיה הנכונה לתיבה זו, בכל זאת נראה שכן הוא השתמשותו ושזהו המכוון בדברי בעלי התוספות.

8 בס' רש"י (ירושלים תשטז) עמ' שכא כ' פרופ' אפטוביצר שדוקא חכמי צרפת קראו לו "הקונטרס" אבל לא בארצות אחרות ששם לא החשיבו זאת לפירוש הקבוע. והנחתו תמוהה שהרי החל מתקופת הרמב"ן כבר נתפשט פירוש רש"י בכל קצוות תבל ואף דחה מלפניו את שאר הפירושים. ולי נראה שהדבר יותר פשוט לפי מה שנכתוב להלן שדוקא בעלי התוס' קראוהו כן בתוך מסגרת חיבורם, כדי להבחין בין חיבורם לחיבור הקונטרס.

9 ראה בזה אצל גרוסמן עמ' 141-142. אמנם יצויין שאם כי כך נראה קרוב באומד הדעת, מגדר השערה עדיין לא יצאנו שהרי פירושים אלו במדה שאפשר לראות שרש"י השתמש בהם, כמו"כ ניתן לטעון שבצביונם הנוכחי הם הושפעו מרש"י. ועדיין טעון בירור בפנ"ע.

10 גם עבודת עריכה זו עלתה על כולנה, במה שלקח פירושים שונים ממקורות שונים, ושילבם לתוך הרצאה שוטפת, ובשילוב לשון הגמ', מעשה ידי אמן שלא נעשה כמוהו.

11 כמו יסודו של רבינו יצחק ב"ר יהודה שמביא ממה שראה בתוכו כמה פעמים ברכות (לט.), שבת (קיט.), ר"ה (כח. ולב.). מרבו זה גם שמע פירושים שונים בלומדו לפניו במס' יומא (טז: ולט.) וגיטין (נט:). אגב, היו שדימו בטעות שהחיבור של ר"י בן ר"י היה נקרא ספר היסוד וכדו' ואין כל יסוד להשערה זו. ראה הערת המהדיר לס' רש"י (ירושלים תשטז) עמ' קלא. בראשונים אנו מוצאים את הביטוי 'יסוד' כמונח לחיבור, ורש"י עה"ת הרבה להביא 'מיסודו של ר"מ הדרשן', וכן מוצאים אנו בלשונו ובלשון בעלי התוס' עוד שמושים מעין זה כמו 'כאשר ייסד הפייטן' וכדו'.

בפירוש רש"י מובאות דעות שונות של חכמים שקדמוהו, וכן מפירושי הגאונים ששמע מהם או בשמם, ובחלקם גם מוכח מלשון רש"י שלפניו נמצאו מקורות כתובים. כדוגמא נציין את מה שכתב: 'בפירוש ר' מכיר זצ"ל מצאתי' (פסחים נ.), 'לשון אחר [...] זאת מצאתי' (נדה מח:). פעמים אף מבחין רש"י בין שמיעה לראיה, כמו 'כך שמעתי מפי מורי הזקן, וביסודו של מורי רבי יצחק בן יהודה ראיתי וכו'' (ר"ה כח.).

ניתן לשער כי אם אכן מפרש רש"י פירוש מחודש מעצמו שלא נמצא לו מקור במקורות שקדמו לפניו הוא היה רואה נכון לציין על כך, וכמו שכתב בשבת (פה:): 'כך נראית שיטה זו בעיני, ולא פירשו רבותי כן, שהם פירשו [...] ויש לי גמגומים בה הרבה [...] ומצאתי לי סמך ביסודו של רבי שמעון הזקן אחי אמי מפי רבינו גרשום אבי הגולה, ותשובת רבינו יצחק בן יהודה שהושיבה בשלש פנים לא ישרו בעיני'. אם נכונה הנחה זו, ניתן אף להסיק מכך שמכיון שע"פ רוב אין הוא מגלה לנו שהוא מפרש פירוש חדש, נותר לנו להניח שחלק גדול מפירושו הוא עיבודו של רש"י מפירושים מקובלים שהיו לפניו.

מקורותיו של רש"י

אם אכן מדובר בעיקר ביצירה אקלקטית של פירושים קיימים, נראה הדבר תמוה לומר שרש"י ציטט ארוכות וקצרות בפירושו מבלי לציין במפורש שהוא ניזון מפירושים קדומים. אך, כשנעייין היטב יתגלה לנו כי שיטתו בזה היא ברורה והגיונית, וכמו שנבאר להלן.

נראה שמחברי פירושים אלו, רבותיו של רש"י ובעקבותיהם רש"י עצמו, לא ראו את קונטרסי הפירושים – הן אלה שלמדו מתוכם והן אלה שחיברו – כחיבורים עצמאיים השייכים אליהם בפרטיות. הם ראו בפירושים אלו כהמשך העתקת התורה שבע"פ מדור לדור, שהועלו על הכתב כדי שלא תישתכח תורה מישאל ח"ו, ושמטעם זה הם שייכים לכלל ישראל באותה מדה שאף הגמרא שייכת להם. וכמו שהמשנה והגמרא חוברו על ידי גדולי הדורות יחד עם תלמידיהם ובית מדרשם¹² ולא נועדו מעולם להישאר ברשות היחיד ולהיקרא על שמו של מחבר מסויים, אלא הם חלק ממורשת מסירת התורה. כך ראו רבותינו מפרשי הש"ס מחכמי צרפת ואשכנז הקדמונים את קונטרסי פירושיהם, והם לא באו לחבר זאת כחיבור עצמאי, אלא לספח את הפירושים לחומר הפרשני הקיים, ולהיות חלק מאותה מורשת.

ונראה שכן הוא הדבר ביחס לפירוש רש"י עצמו, שאף הוא ראה את חיבורו שלו באור זה, ולכן ליקט ואסף מפירושים המצויים ושילב זאת בתוך הקונטרס שיסד בעמל רב. והטעם שלא קרא את פירושו על שמו מפני שהחיבור לא נועד להיות 'שלו' מעולם, אלא נקרא 'קונטרס'¹³

12 דבר זה הוא מן המוסכמות, אך ראה לשון הרמב"ם בהקדמת פיה"מ שכ' 'התבודד רב אשי לחבר התלמוד' (כך בתרגומו של אלחריזי, אך בפיה"מ מהד' מכון המאור תירגמו 'ולקח על עצמו רב אשי לחבר התלמוד'). לא ראיתי מי שנתעורר לפרש לשון זה, ואמנם ידוע שהרמב"ם עצמו חיבר את חיבוריו באופן זה בהתבודדות ובעצמאות ואכן נשמעו עליו נימי ביקורת עבור מנהגו זה. ראה המובא בשם הנצי"ב במקור ברוך (ח"ד עמ' תתפז). האם ראה הרמב"ם את הנהגת רב אשי (לפי שיטתו) כדוגמא לעצמו.

13 יצויין שהשם קונטרס לא הומצא דוקא על חיבורו של רש"י, ואף רש"י עצמו מזכיר קונטרסו של רבו

סתם – "פירוש". וכיון שפירוש רש"י היה הפירוש המסכם והמאסף לכל המחנות, והיה מושלם ובנוי לתלפיות, לבסוף זכה ונקרא שמו 'הקונטרס' בה"א הידיעה. מעמדו הבלעדי והבלתי מעורער כהפירוש המושלם ביותר גרם לו להתקבל בכל תפוצות תבל שהולכים לאורו מאז ועד הנה.¹⁴

הקונטרס והתוספות

ניתן להמשיך בקו זה ולומר שבעבודתו זאת המשיכו תלמידיו אחריו, ובעיקר תלמידו-חתנו הריב"ן. גם הם לקחו חבל ב'עידכון' הפירוש שהשאיר אחריו לברכה, והם אף טרחו לשפרו להדרו ולשכללו כפי הישג ידם. ומתוך העבודה המתמדת בליטוש הקונטרס ע"י משא ומתן בליבון פירושי הסוגיא נצטברו גם תלי תלים של הוספות ופירושים, וכך נולדה היצירה הנפלאה שהיא ה'משנה' למלכותו של פירוש הקונטרס – המפעל הגדול של רבותינו בעלי ה'תוספות'.

דומה, שבכך יש להבין את היחס שבין ה'פירוש' לה'תוספות'. ומעתה אנו עומדים על כך ששמות הספרים הולמים אותם במדויק, והם מהווים שני חלקים מהמפעל הגדול על פירוש התלמוד, הפירוש – הקונטרס, וההוספות עליו – התוספות. יש להוסיף שתיאור זה עולה יפה עם מה שנתבאר עד כה שלא רק יצירותיו של רש"י נתכנו בשם ה'קונטרס' בדברי התוס', אלא גם פירושי נכדו הרשב"ם ועוד פירושים שנועדו למלאות את החסר בפירוש רש"י נקראו כן.¹⁵

ואמנם דוקא ע"י ריבוי ההוגים והמגיהים את פירושו חלו בו גם שינויים שאינם רצויים. פירושים חילופיים שמתחילה לא נועדו לשמש כתחליף לפירוש רש"י אלא להציע פירוש אחר כהוספה, נתלו בפנים ופעמים אף על חשבון הפירוש הראשון. כמו"כ המעתיקים שלא הבחינו בין דברי הרב לדברי התלמיד עירבבו ועשאו כמקשה אחת, הם אלו שייצרו חלק מהסתירות והקשיים הפנימיים. וכ"ז מלבד הגהות של ממש שנועדו כביכול לתקן ולשפר את הפירוש ע"י הכנסת פירוש שנחשב בעיני המגיה כבורר ומעולה יותר. אי לכך שומה עלינו לבחון עד כמה שידינו יד כהה מגעת בין הפירוש המקורי ובין הוספות של מעתיקים.

הזקן בגיטין (פב.).

14 ראה שם הגדולים (מערכת גדולים אות ש סי' לה) שציטט את המאמר ששיבחו חכמים את אלו שבאו אחריו באומרם "כל פירושי צרפתה, השלך לאשפתה, חוץ מפרש"ן דת"א". אפשר שגישה זאת עונה גם על השאלה שנתלבטו בה החוקרים לאחרונה. יש שראו את מהירות התפשטותו של פירוש רש"י כסימן שהפרעות שפקדו את קהילות אשכנז בעקבות מסעי הצלב גרמו למיעוט דמותן הרוחנית של ישיבותיהן ולכן לא יכלה עבודתם על יצירת פרשנות לתלמוד להתמודד עם יצירותיו של רש"י עד שאט אט נשתקעה מסורת פרשנותם. לעומתם טען פרופ' חיים סולובייציק ששקיעת שמשן אינה קשורה למסעי הצלב, ועליונותה של פירוש רש"י באה לו כתוצאה ישירה מההכרה בערכו המעולה על שאר הפירושים. ראה על כך בספרו 'היין בימי הביניים' (ירושלים תשסח) עמ' 115-132. ונראה שלאור האמור למעלה שפירוש רש"י בנוי על מסורת פרשנותם של ישיבות אשכנז, אפשר לשער שראו בני ישיבות אלו בפירוש רש"י ובית מדרשו ממשיך דרכם האמיתי ולכן נתקבלה עבודתו על כולם. משום שאם ראו בפירוש רש"י שלב מפותח ממסורת פירושם, א"כ לא היה שום צורך בפירושים שעמדו בשלבים מוקדמים. בהתכתבות פרטית חזר פרופ' סולובייציק על תפיסתו שתוארה לעיל הערה 3 הרואה פירוש רש"י כיצירת מופת יחידה במינה, ולא הסכים לקבל את מה שהוצע כאן כשלב מפותח מעבודה קיימת, והבוחר יבחר.

15 ראה על כך במאמר בענין פירוש רש"י לנדרים, בירושתנו ד' עמ' רו הערה 38.

הוספות המעתיקים

גם קודם עידן המחקר, לא נדיר הוא למצוא בדברי גדולי המפרשים שציינו על דברי רש"י כי 'לא מעטו יצאו הדברים' אלא שתלמידים הם שהגיהו והוסיפו מדעתם לתוך דבריו.¹⁶ וכמו"כ בבדיקה בתוך כתבי היד של פירוש רש"י ובמובאות ממנו במקורות אחרים מתגלה כי אף קודם 'חתימת' הפירוש בדפוס עבר הפירוש כמה גלגולים מתלמיד לתלמיד וממעתיק אחד למשנהו עד שכאמור בהרבה מקורות אפשר למצוא שינויים מהותיים זה מזה.¹⁷

במדת מה ניתן לשער כי שינויים אלו נובעים מריבוי השימוש וההעתקה בפירוש רש"י, וככל שהתרבתה תפוצתו כך גם ירדה מדת אמינות הנוסח ע"י טעויות סופר ושיבושים אחרים כיו"ב.¹⁸ אבל כל זה אין בו כדי להניח את הדעת, כיון שכמות השינויים מכת"י א' למשנהו הם רבים כ"כ עד שא"א לתלות זאת בכך. יתר על כן מתוך אופי השינויים ותוכנם ניכר לעין שיש כמה שכבות של עיבודים תיקונים והוספות שא"א לפרש זאת אלא בכך שמתחילה ובמכוון הם נועדו לשנות את הפירוש ממה שהיה. וא"כ מסתבר יותר לתלות זאת בעריכה רבגונית, ולפעמים אף חפשית, ולא רק בהעתקה מרושלת.¹⁹

ואין לתלות את מרבית שינויי העריכה ברש"י בעצמו, מכמה טעמים. ראשית, מצינו פעמים רבות בלשונם של רבותינו הראשונים שהביאו נוסח של רש"י שאינו נמצא לפנינו, וסביר להניח שאילו רש"י שינה את פירושו בעצמו, היו הראשונים מציינים זאת. ופעמים אף בעלי התוספות מעידים על נוסח מוקשה שנמצא ברש"י ומציעים פירוש אחר והמתבונן בדברי רש"י שלפנינו נוכח לראות כי הפירוש מופיע כהצעת התוספות. דבר זה מלמד על כיוון בעריכה להתאים את הפירוש עם מסקנת התוספות, וכמו שיבואר עוד להלן.

יש ופעמים אופי ההגהות מראה שהמגיה בא לתקן את אשר לפניו, באופן שמשמע מזה כי לא הוא חיבר את הפירוש שבא לתקן.²⁰ עוד הוכחה ניתן לראות בכך שלפעמים אין

16 ראה מהרש"א לב"ק (קח:) שכ' "ואולי אין זה מפרש"י אבל איזה תלמיד טועה הגיה כן בפירושו", וראה פנ"י ב"ק (יט.) שכתב "צ"ל שיש גמגום בלשון רש"י מאיזה תלמיד טועה".

17 השינויים בפרש"י למסכת ב"ק, נושא דיוננו, מדגימים דבר זה במיוחד. הם רוכזו בספר המפתח שהוציא ר"ש פרנקל (ב"ב תשנו), ואלו מהם השייכים לדיונו של אפרתי על הנוסח של הפירוש לפרק כיצד הרגל נידונו בפרוטרוט על ידו במאמרו ע"ש. בעבר כבר הופיעו מהדורות בקורתיות של איזה מפירושי רש"י, כמו למס' מגילה ור"ה מאת ד"ר ארנד, ולאחרונה י"ל עוד שתי ספרים על פירש"י המכילים הרבה שינויים הנמצאים בכת"י שונים והם ספר 'לאוקמי גירסא' מרי"א גרינבוים עמ"ס ביצה (י-ם תשעב) ועמ"ס חגיגה (י-ם תשעג), אך ישנן עוד מסכתות רבות שעדיין מחכות לגואלן.

18 כדברי פרנקל עמ' 5-304 "עברו למעלה משלש מאות שנה מימי תלמידי רש"י עד לדפוס התלמוד הראשון ובתקופה זו כמובן נכנסו גם לפירוש רש"י קצת שיבושים ותוספות כפי שקורה לכל ספר שהרבו ללמוד בו והרבו להעתיקו". ואילו היה מדובר רק ב'קצת שיבושים ותוספות' היה ניתן לשער כך אך האמת היא שמדת השינויים תוכנם ואופיים מונעים מהם את האפשרות להתפרש ע"פ הגדרתו וכמו שנתבאר למעלה.

19 להלן יבואו דוגמאות המוכיחות על כך, וראה בהרחבה במש"כ אפרתי בפרק שני שבו העמיק חקר בכירור סוג העריכה שנערכה בפירוש רש"י.

20 ראה על כך במש"כ אפרתי (עמ' 112-113) בהערכת מסקנותיו של פרידמן הסובר שמרבית ההגהות מקורן

ההגהה משתלבת יפה בתוך הפירוש עצמו, או שהתיקון הנועד לשנות את הפירוש לא נמצא בעקביות לאורך כל הסוגיא, וכדומה.²¹ כמו"כ יש שפקפקו בייחוס לשונות ארוכות ומגומגמים, הנמצאים לפעמים בכתבי היד, שא"א לתלות לשונות אלו ולומר שיצאו מתחת ידו של רש"י הנודע בלשונו הצח והמזוקק.

כמו"כ מצאנו כי כמה מובאות המופיעות ברש"י שא"א ליחסם אליו. דוגמא אחת מיני רבות היא איזכור ספר הערוך בפירוש"י שבת (יג): וכבר הוכיחו החכמים שמסדר וקורות הזמנים בלתי אפשרי לומר שרש"י ראה את ספר הערוך.²² (כראיה לכך יש לציין שנכדו הרשב"ם בפירושו ל"ב"ב (נב). מזכיר שבזמנו הגיע ספר הערוך מרומא למקומו בצרפת, הרי שעד אז לא היה בנמצא שם) ולהלן נרחיב בזה.

ומעתה עולה השאלה: הרי לא ניתן לעלות על הדעת ולומר כי בחיבור קטן ישלחו מגיהים את ידם ק"ו שלא בדברי רבם רש"י. מכאן ניתן להסיק כי נראה ברור שגם עובדא זאת תתפרש ע"פ השערותנו לעיל. שהרי כאמור, לא ראו התלמידים כל עוול בהגהת פירושו של רש"י. ולכך הרשו לעצמם לשפר ולתקן כפי ראות עיניהם את פירושו.

מהדורות הקונטרס

העובדה שאחר כתיבת פירושו חזר רש"י שוב ושוב ובדק והגיה, אינה מוטלת בספק, וכבר העידו עליה בעלי התוספות בכמה מקומות. אמנם, מעובדה זו נשתרבה הדעה כאילו רש"י כתב את פירושו מחדש כמה פעמים. דעה זו נמצאת בספר שם הגדולים להרחיד"א (ערך רש"י) שהביא מדברי קדמון א' שכתב כן מבלי לציין מקור לדבריו. סימוכים לכך מצאנו בפירושים שהובאו בשיטה מקובצת (בעיקר למסכת כתובות) בשם רש"י מהדורא קמא, שאף הם מראים שגם בעל השטמ"ק סבר כך. ושוב אנו מוצאים מחברים רבים שתפסו כך כדי ליישב גירסאות שונות בדברי רש"י.

ואולם כבר הוברר לנו שרוב ככל הדברים שחשבו שהם ממהדורה מוקדמת או מאוחרת של דברי רש"י באמת אינם שייכים למהדורה שלמה אחרת ממה שנמצאת לפנינו, אלא הם פירושים נפרדים – בחלקם הם הוספות של רש"י עצמו או משל תלמידיו – שהוגהו לתוך פירושו. במקרים שהם נראים כחיבורים שלמים, כבר הוכח שהם באמת פירושים אחרים לגמרי המעובדים על פי פירושו, מעשי ידי תלמידי רש"י ובעיקר חתנו הריב"ן.²³

במהדורותיו של רש"י.

21 דוגמאות רבות לכך ימצא המעיין בדיונו המפורט של אפרתי בפרק שני ממאמרו.

22 כבר האריכו בזה החוקרים וראה מה שהגרי"ח סופר הניף ידו שנית בענין זה בישורון כט (עמ' תשעט). כאן אוסיף שמצאתי שכבר עמד על כך המהרש"ל והצביע על פשט א' המופיע ברש"י ב"ק (קא). 'שאי"ז מפירוש"י אלא מפירוש הערוך', וברור שדעתו היא שלא יתכן שרש"י כתב כן ע"פ הערוך. ואמנם ראה שם בגליון שציינו להגהת מהרש"ל אלא שהעתיקו רק 'זה מפירוש הערוך – רש"ל', ולשון זה משמע כאילו ר"ל שרש"י לקחו מפירוש הערוך, ובודאי אי"ז כוונתו.

23 המחקר בענין זה מסתמכת על בירוורו של רי"נ אפשטיין 'פירוש הריב"ן ופירושי וורמייזא' בתרביץ ד עמ' 34-11 ועמ' 153-192 הדן בעיקר על מהות מהדורא קמא של רש"י לכתובות המוזכר בשטמ"ק והוא

ומעתה מתבאר שתהליך יצירת הפירוש היה ארוך ומורכב, עריכה אחרי עריכה והגהה אחרי הגהה.²⁴ יש שהגהות והעיבודים הם של רש"י ויש שהם מתלמידיו.

וכיון שכך, כל עוד אין בידנו את המקורות שעמדו לפני רש"י בשלמותן אי אפשר לקבוע בבירור היכן מסתיים המקור שממנו שאב רש"י ומהיכן מתחילים דברי רש"י. כמו"כ פעמים ויוקשה עלינו לצמצם בדיוק מהו דברי רש"י ומהיכן מתחיל דברי התלמיד-העורך. אבל זאת נדע ברור שכשמדברים על 'מהדורות' שונות הכולנה לרובדים שונים בפירוש אחד ומיוחד, וכך אנו מתייחסים לשלבי עריכה שונים, שאף הם אולי יצאו מתחת ידי עורכים שונים.

פירושים סותרים ברש"י

אם כך הם פני הדברים, ניתן להעלות השערות שונות כדי ליישב את קיומן של פירושים שונים שסותרים זא"ז הנמצאים בתוך פירושי רש"י ממסכתא למסכתא. להאמור יש כמה אפשרויות: אפשר שמקור אחד מכיל הגהה מאוחרת שהגיה רש"י אח"כ ולא נכנס לכל ההעתיקות, וכיון שכן נחלקו כת"י שונים לגבי עדות הנוסח המקורי.

באותה מדה ניתן אף לתלות שינויים ממקום למקום בכך שהפירושים הבסיסיים שעמדו לפני רש"י לצורך פירושו היו גם כן שונים וחלוקים, והניח את הדבר כמו שמצא לפניו הא כדאיתא והא כדאיתא. וכן באיזה מקומות ניתן לשער שהשינויים הרבים נובעים מכך שא' מהמקומות אכן אינה שיטת רש"י אלא הביא זאת כסיוע לדברי פירוש ממקור שונה.²⁵

ואמנם, יש להדגיש כי רבותינו האחרונים לא כך מסרו לנו. ומפורסמת היא קבלת בעל הנחלת דוד ז"ל שמסר עדות מפי רבו הגר"ח מוואלאזין ז"ל שאמר שהיכן שהיו לרש"י שני פירושים שונים לסוגיא שיש לה מקבילות בשתי מקומות שונים בש"ס קבע ושתל פירוש שונה בכל אחד מהמקומות.²⁶ ובצדק אפשר לומר כי קשה לקבל דבר זה כפשוטו ולו רק ממה

קבע בבירור שאינו אלא פירוש הריב"ן. יש לציין שעל פיו, אם כי לא נזכר הדבר בפירוש, הוכרע הדבר והוכנסו פירושים אלו לתוך ספר הזיכרון אהל אברהם עמ"ס כתובות תחת השם חידושי ריב"ן.

24 ראה מש"כ ר"ש שפיגל 'עמודים בתולדות הספר העברי – כתיבה והעתקה' עמ' 113-116, וראה מה שסיכם אפרתי בפרק שלישי ממאמרו המצויין.

25 ראה אצל גרוסמן משכ"ב בעמ' 146-148.

26 המקורות צוינו בס' 'כל הכתוב לחיים' (ירושלים תשס"ט) עמ' רח. וראה עוד מה שאסף בזה הגר"ח חסופר בס' מנוחת שלום ח"ד סי' יא (עמ' סח-עא). וראה עוד במאמרו של הגרצ"פ פרנק בס' רש"י (ירושלים תשט"ז) עמ' תעח שהאריך לבאר מובאות רבות ע"פ שיטה זו. וכבר תפס ר"י עמנואל בהמעין (טבת תשל"ז עמ' 59) על פרופ' פרנקל שהשמיט מקורות אלו מדינו בספרו אף שגם הוא כתב כעין זה ביישוב ענין הקושיות והסתירות בדברי רש"י אלא שהוא טרח ליישב את כל המקרים בהנחה שרש"י עשה זאת משום שרצה לשמור על 'אחידות הסוגיא'. דהיינו שבכל מקום הוצרך לפרש מה שפירש ע"פ העולה מתוך הסוגיא הנידונה.

וכאן אציין, שכשעקבתי אחר דבריו היה נדמה לי כי הרבה מדבריו הם דחוקים ופעמים אף בלתי מובנים. לדוגמא ביאורו בעמ' 299 לדברי רש"י ב"מ (י). שכתב שהתופס לבע"ח לא קנה כיון דלא שוייה הבע"ח להתופס כשליח לתפוס עבורו. לדברי פרנקל קושיית התוס' שם מגמ' מפורשת בכתובות האומרת דאף בדשויה שליח לא מהני תפיסת חבירו עבורו, ומסקנת דבריו כי התוס' לא הגיעו לעיקר כוונתו של רש"י

שמצינו פעמים רבות בתוך דברי רש"י שמביא כמה פירושים בסוגיא אחת, ובסוגיא מקבילה הוא מביא את כל אותם הפירושים.

כדוגמא נציין את ביאורו בדברי המשנה בב"ק (צ). 'התוקע לחבירו' שם מביא רש"י ב' פירושים ששמעם משני רבותיו. והנה משנה זו נמצאת עוד שלש פעמים בתלמוד (קידושין יא, ב"ק לו: ובכורות נ:). ובכל אחד מהמקומות הנ"ל מביא רש"י את אותם הפירושים.²⁷ אשר מוכח מזה כי גם דברי רבותינו האחרונים יכולים להתפרש כפי שהעלינו לעיל כי רש"י הניח ביאורים שונים ומגוונים כיסוד פירושו שלו ואף לא נרתע מלהניח אותם כמות שהם אף במקרים שהם סותרים זה"ז ממסכתא א' לחברתה.²⁸

כיון שדנו בדיבור א' של רש"י כעומד בפני עצמו ולא ראו את דבריו בכל הסוגיא (!) ומשום כך הקשו קושייתם. להנחה זאת של פרנקל, שלדעתו היא מבוססת על דקדוק בלשון רש"י, נמצא כי רש"י מחלק בין היכא שהשליח נשלח לזכות והיינו כשאמר המשלח זכה לי ובין כשאמר רק תנה לי שאז עצם הזכיה אינה בכלל השליחות. והנה אמת שחילוק זה מוזכר בגמ' לגבי המגביה מציאה לחבירו, שהוא חפץ הנקנה מן ההפקר ובכה"ג יתכן שהמשלח לא ציווהו לזכות עבורו ע"י הגבתו - ולכך החפץ שייך לשליח שקנאו לעצמו, אך בתופס לבעל חוב כל הנידון הוא אם יתכן לומר שקנה השליח בתפיסתו למשלח דמיירי סוף סוף לא הגיע לידי המשלח (שהרי א"כ אין מקום לדון אם מהני תפיסתו של השליח דתיפוק ליה שזכה המשלח בעצמו בהגיעו לידו). ובכה"ג פשיטא דמיירי שאמר לו המשלח זכה לי - או בלשון הגמ' 'זיל תפסיה' (השוה לשון רש"י 'שלא עשאו שליח לתפוס' הרי שתפיסה=זכיה) - ובכל זאת קאמר הגמ' בכתובות שלא מהני תפיסת המשלח. ולא יתכן להעמיס כוונה אחרת בדברי רש"י על סמך דקדוקים קלושים, ועל כן קמה וגם נצבה קושיית התוס'.

וכן מש"כ באותו עמוד בדיבור שלאחריו אודות דברי רש"י בב"מ (כה:): שכ' 'אם נקח את הדיבור האחרון כשלעצמו תצדק קושיית התוס' כאן' וסתם ולא פירש היאך דברי רש"י מתפרשים לדעתו. ואמנם כמו שהבינו התוס' מתבאר גם מדברי רש"י עצמו שם (לז). שחזר ופירש את הסוגיא פעם נוספת מפורש כד' התוס', ואכן בתוס' הרא"ש הביאם על אתר להקשות כקושיית התוס'. ובכך, מה שהתבטא שיש לזכור את שיטת רש"י ביצירת חזרה ולראות את הדיבור בתוך שאר דיבורי רש"י שבסוגיא, נוכל להשיב ע"ז שלא על תוס' תלונתו כ"א על עצמו. וראה גם מה שכ' להלן בהערה 43 ובהערה 48 ובהערה 56.

ואולם מש"כ בספרו עמ' 295 בדבר סתירת דברי רש"י בב"ב (כ:): מההיא דביצה (לט). בענין מלח סדומית בזה העיר נכון אף שנעלם ממנו שכבר קדמו בזה הגאון ר' ישעיה פיק-ברלין בספרו הפלאה שבערכין שביאר הענין על נכון, ואילו ראה את דבריו היה יודע שאף אין סתירה בגוף דברי הגמ', בניגוד לדבריו הוא. ועיין מה שהאריך בענין בס' דרכי העיון להגר"מ מאזוז (בני ברק תשע"ב) עמ' נח.

27 דבר מעניין באותו עניין יש לראות בביצה (כז:): שם הביא רש"י פירוש בשם האמורא אמי ורדינאה ושוב כתב 'לי נראה מאותו מקום ששמו ורדינה'. והנה בנדה (יט:): מופיע פירושו המקורי של רש"י כלישנא אחרנא בעלמא! אולי ניתן להסיק מכך שהך לישנא הוא הוספת המעתיק ממה שכ' רש"י עצמו בביצה.

28 וכן עד"ז יש להבין את התופעה שהצביע עליה פרופ' אברהם ברלינר שפתר את ענין השינויים ממקום למקום בהנחה שרש"י למד מסכתות שונות אצל מורים שונים ובכל אחת פירש ע"פ שמועתו מאותו מורה. הבאים אחריו לא קבלו את דעתו בזה באומרים שאין כל יסוד להשערתו זו משום שאי אפשר לקבוע עם מי מרביתו למד מסכת זו ועם מי מסכת זו, מה עוד שאף מסתבר שלמד אצל הרבה מהם יותר מפעם אחת. וראה מש"כ פרנקל בזה בספרו עמ' 285. אמנם לאור האמור יש להבין את הצעתו באופן שונה במקצת והיינו שרש"י הניח כיסוד לפירושו את תמצית הדברים שנכתבו בקונטרסים שונים שהכילו דעות ושיטות שונות ממורים שונים וכאמור.

ייחוסים מוטעים בפירושי רש"י למסכתות ופרקים שונים

בכך ניתן להבין תופעה מוזרה במקצת בנידון הרחב של ייחוסים פירושים שונים לרש"י. דומה שנשתנה גורלו של פירוש רש"י מיתר חיבורי רבותינו הראשונים, שדווקא פירוש זה נתקל בסילופים תיקונים וייחוסים מוטעים לאורכו ולרוחבו. רבו המקרים של ייחוסים פירושים שונים על שמו של רש"י שברבות הימים התברר כי הם אינם שלו.²⁹ וכן נספחו לפירושו מפירושים אחרים, פעמים כחלקים נפרדים הניכרים בפנ"ע,³⁰ ופעמים אף שולבו לתוכו באומנות רבה עד שקשה מאוד להבחין בין הפירושים השונים.³¹

תשובה במקצת לתמיהה זו ניתן למצוא במדת התפשטותו ותפוצתו של הפירוש על קהל הלומדים. תודות להתפשטותו בכל קהילות ישראל, וכך הורק הפירוש מכלי אל כלי ממדינה למדינה ומעיר לעיר עד שפנים חדשות באו לכאן ונשתנתה צורתו אם מעט ואם הרבה. ודבר זה גרם לכך שאף נכנסו בו דברים זרים שלא יצאו מתחת ידו.

ומתעוררת כאן השאלה א"כ מדוע לא מחו בדבר וממשיכי דרכו.³² ולשם השוואה ננקוט את ספרי הרמב"ם שאף הם זכו לתפוצה רבה בשעתם ובכל זאת נשתמרה צורתם המקורית ובכל המוני כתבי היד שנשתמרו ממנו במשך הדורות ואף קודם עידן הדפוס כמעט ולא נמצאו בהם שינויים מהותיים מלבד אלו שהוגהו ע"פ תיקוני הרמב"ם עצמו בתשובותיו וכדו'³³ (ואצ"ל שגגות המעתיקים).³⁴ ומה נשתנה זה מזה?

29 כמו הפירושים לנדרים ולנזיר ועוד (וראה המצויין בהערה הבאה).

30 כגון השלמת פירושו לפרקים החסרים כפ"ג דמכות ופ"ו דאבות, וראה מש"כ להלן הערה 42 בדבר פירוש רש"י לפרק חלק. לביבליאוגרפיה מקיפה בדבר פירושים למסכתות שלגביהן יש ספק אם רש"י כתב אותם ראה 'חכמי צרפת הראשונים' לפרופ' אברהם גרוסמן עמ' 216-218.

31 כמו שאירע בפירושו למו"ק. ראה המצויין בירושתנו ד' עמ' רלו הע' 283, ובהוספה למאמר זה בירושתנו ה' עמ' שסו.

32 דוגמת הצהרתו המפורסמת של רבנו תם בראש ספרו ספר הישר כנגד המגיהים נוסח התלמוד מסברא. וכדוגמא לזה הוא הרחיד"א שנלחם כדי למנוע את הפצת קבלת האריז"ל הבלתי צרופה מכתבי מהרח"ו (אם כי כמובן יש בהפצת קבלה מזוייפת הרבה יותר מאשר אי-דיוק במסירת השמועה). ראה מש"כ בישורון כח עמ' תתקלו.

33 בענין זה ראה בהרחבה במבוא של רש"י הבלין לס' ספר המוגה' (הוצאת מכון אופק תשנז).

34 יוצא מן הכלל הוא נוסח סדר התפילה שסיפח הרמב"ם לסוף ספר אהבה. ובאמת, הודות לכך שרבו בו שינויי נוסחאות, היו כאלה שסברו שנספח זה לא יצא מתח"י הרמב"ם. ראה דיון נרחב בזה בס' כרע רבין להר"י לביא בן-דוד עמ' קנד.

מפורסם הטיעון שבארצות אשכנז נהגו אחרת מאשר בארצות ספרד, ובאמת ריבוי המקרים מספרים שהוגהו והוערכו במדה כה מרובה באשכנז מורה ע"ז הדרך. אך לדעתי אופי החיבורים הוא הגורם המכריע יותר משאר הסיבות, והרי לפנינו שגם חיבור הרי"ף הקרוב באופיו לחיבורי הפירושים האנונימיים סבל מדבר זה (אם כי לא באותה מדה שיש לראות בחיבורים מארצות אשכנז כמו שערי דורא וכדו', וראה בהרחבה אצל ר"ע שבט 'נוסח המקורי של הלכות הרי"ף בכת"י עתיקים' ישורון יח עמ' טו-לה) ואשר ע"כ הוצרך הרמב"ן להדגיש בכמה מקומות על בדיקתו במקור וכדו'. וגם זה סעד לדברינו שהרי תגובה כזו לא נמצאת אף ברמז אצל תלמידי רש"י.

להאמור, לא רחוק הוא לשער שאף כאן טמון הפתרון לשאלה זו והוא מה שהסקנו לעיל בכך שתלמידיו ממשיכי דרכו נהגו כמנהג רבם. כמעשיו של רש"י, כך השתדלו תלמידיו להמשיך אף הם בעבודתו בכיוון עשיית פירוש מקיף לכל התלמוד.

בודאי אילו היה פירוש רש"י אחיד ושמור מן הנמנע לחשוב שמישהו יהין בזדון לבו לערבב 'סיגים' בתוך כסף מזוקק שבעתים. נראה שיש בזה כדי להוכיח שמתחילת יצירתו לא היה הפירוש אחיד, ומכיון שלא היה להם פירוש רש"י אחיד, הם יצקו לתוכו גם מפירושים אחרים למסכתות ופרקים אלו שלא נמצא עליהם פירוש.

ג.

פירוש רש"י הנדפס למסכת בבא קמא

עתה נבא לבדוק את פירושו של רש"י הנדפס למסכת ב"ק. הרגיל בדברי רש"י והתוס' למסכת ב"ק כבר יודע שלפני בעלי התוספות עמדו 'מהדורא' אחרת מפירוש רש"י ממה שנמצא לפנינו. על אף שינויי לשון לא מעטים שנמצאים בדבריהם, באופן כללי הדברים זהים בתוכנם העקרוני, אלא שברור שעכ"פ אחדים מעדי הנוסח היתה עריכתן שונה בסידור הדברים. היו שהסיקו מכך בעקבות שיטת ריבוי המהדורות, שמדובר בשילוב בין שתי מהדורות שונות קמא ובתרא.³⁵ אמנם אם נשער שהיו מהדורות שונות במס' זו נראה שאין בידינו מהד' קמא של רש"י³⁶ אלא מהד' מאוחרת מעובדת ומורכבת יותר כאמור, יהיה יותר נכון לנסח

35 כ"כ כמה מחברים (ראה אוצר הגדולים בערך רש"י ומבוא לשנו"ס למס' ב"ק מהד' ר"ש פרנקל) ור"א ליכטנשטיין במבוא לפירוש הרשב"א על ב"ק (הוצאת מוסד הרב קוק תשמז) עמ' 8-10. השערה כזו נראית לי מוזרה שהרי לפי ההנחה שרש"י כתב כמה מהדורות שלמות נפרדות א"כ מי פתי שיערב חדש בישן ויבלבל את הפירושים? אך באמת נראה כי שתי הדוגמאות שהביא לכך אינם מוכיחות כדבריו. דוגמא ראשונה היא מסוגיא דצורות ברה"ר (יט). שם מתחלפות הנוסחאות אם מדובר בצורות של קרן או של רגל. כבר האריך אפרתי (עמ' 69-70) לברר כי הנוסח הראשון הוא הנוסח המקורי ואילו האחר הוא עיבוד שמסתמא לא מידו של רש"י יצא. עוד דוגמא הביא מהפירוש לדף יד: בענין פרה שהזיקה טלית. הנוסחאות מחולקות אם לפרש שהגמ' מיירי בב' מקרים שונים או רק באחד. לטיעונו של ר"א ליכטנשטיין מהדורא קמא של רש"י מפרש בב' מקרים שונים ואילו מהד' בתרא מפרש זאת במקרה אחד. לפנינו ברש"י יש עירוב ומדברי התוס' מוכח שגרסו בדברי רש"י שמדובר במקרה אחד. לדבריו נראה שהיו להם מהדורה בתרא, ואכן לכאורה כן מבואר מדבריהם כג: שמביאים את דברי רש"י לאחר שחזר בו (וראה להלן הערה 53), אולם נראה שמעולם לא היה כ"א נוסח א' ברש"י וכמו שהביאו התוס' אלא שאח"כ הגיהו בדבריו כדי להתאימו למסקנת התוס' שפירושהו בב' מקרים (ולהלן הרחבנו את הדיבור בזה). לפי"ז מה שחשב ר"א ליכטנשטיין למהדורא קמא הוא אכן עיבוד מאוחר ואין לראות מכך שום הוכחה על ריבוי מהדורות. ואמנם למה שנוכיח להלן שבמונח מהדורא אין מדובר על חיבור שלם אלא על שיפורים ותיקונים א"כ יתכן שמקצתם הועתקו ולא האחרים ואין הם תלויים זב"ז. ובסוגיא דמחזרת אכן קיים עירוב בין שתי לשונות ברש"י המשתקפות ב' פירושים באותה סוגיא שגם תוס' העידו על קיומן ומשניהן נשארו רושם לפנינו, ראה בזה להלן.

36 זו שאכן היתה לפני הרשב"א לפי עדות בעל השיטה מקובצת (דף טז).

זאת בזהירות כמסירה מעורבת של פירוש רש"י המקורי, ונראה שישנה סבירות גבוהה שהוא מעבודת תלמידים ולא מרש"י עצמו.

למסכת זו קיימים כמה עדי נוסח בכת"י מפירושי רש"י, הן אלה שכונסו בספר 'שינויי נוסחאות' שבהוצאת ר"ש פרנקל והן אלה שלא כונסו לשם.³⁷ אמנם בכל זאת לא נותרו פירושים קדומים שקדמו לפירוש רש"י, כגון פירושי וירמייזא ומגנצא ודומיהן, מטעם זה א"א לערוך השוואה ביניהם לפירוש"י בכדי שנוכל לעמוד על נוסחאות הראשונות שעליהן קבע את פירושו.

אף שבדיקה בכת"י עצמו היא אבן פינה לבירורים מעין אלו כדי לעמוד על נוסחאות מקוריות בדברי רש"י, אולם אין בכחם של הכתבי ידות שנותרו לפליטה בכדי לקבוע באופן מוחלט וברור מה יצא מתחת קולמוסו של רש"י ומה לא, מפני שאף הקדומות והעתיקות שביניהם אינן מגיעות לתקופתו של רש"י עצמו ואף הן מראות סימני עיבוד אם מעט ואם הרבה.³⁸

אי לכך, נדרש מאתנו גם לחקור את הנוסח שלפנינו עם הממצאים המצויים בידינו. דומה שמתוך חקר הפירוש יתגלה בסיס מוצק לטיעון שלפנינו, מוצג עיבוד מפירוש רש"י על פי עריכת עורכים שונים עד שניתן לומר כי פנים חדשות באו לכאן. וזאת משום שטיב ההגהות מוכיחות על עצמן שלא יצאו מתחת ידיו של רש"י, אלא שגורמים שונים עומדים מאחורי ההגהות, כמו"כ נראה שהם ממחברים מאוחרים.³⁹ ננסה למיין את העיבודים השונים ע"פ אופיים ותוכנם.

37 תיאורם ופירוטם ראה בפרק ראשון ממחקרו של אפרתי.

38 ראה אפרתי עמ' 42-43 תחת הכותרת 'נוסח רש"י לב"ק הערכה כללית'.

39 שגם כשנמצא במקצת מכת"י הוספות על הנדפס אין לראותם כמהד' בתרא של רש"י עצמו כל עוד שלא נמסר כן בפירוש, אלא יש להניח שהם נוספו בידי המעתיקים. כן היא גם מסקנת אפרתי מדינו המפורט בפרק שני ממאמרו. במיוחד מוכרת תופעה זו כשאין ההוספות משקפות את הנוסח שהיה לפני בעלי התוס', שכאמור סביר להניח שהיה להם מהד' בתרא. בענין מהד' בתרא של רש"י ראה גם בישורון יב (עמ' נז-סא) במאמרו של הרא"י ווינטרויב שריד ממה שלדעתו הוא מהד' בתרא של רש"י, אמנם נראה שאין קביעה זו נכונה. מלבד שהשריד הוא ככל הנראה רק טיוטא בלתי מוגהת כלל, כפי שמעידים ההשמטות הרבות שיש במהדורא זו, עוד נמצאו בה כמה שגיאות בתוכן הדברים ואין לסמוך על העתק כזה כדי לקבוע שהוא ממהדורה שלמה מד' רש"י. אביא כמה דוגמאות. א: בד"ה אבל מכאן ואילך משל הקב"ה (עמ' נח) בסוה"ד 'על הקב"ה לשלם אותו תוספת בעוה"ב'. פשוט לפי המבואר בדיבור שלפני זה שדוקא עד שליש משלם לו בעוה"ב משא"כ מה שהוא יותר על שליש ישולם שכרו בהאי עלמא. מכיון שכן בהכרח צ"ל או 'בעוה"ז' (שהוא המנוגד לעוה"ב ודרוש רק שינוי אות אחת) או 'בחיי' כמו ברש"י שלפנינו. ב: בד"ה הכשרתי (שם) פי' 'הכשרתי את נזקו לשלם אותו וכו' תוספת זו אינה לפנינו וכן מוכח שהרי מיד לאחמ"כ מפרש אחרת שהכשרתי פירושו גרמתי ורק אח"כ בלישנא אחרנא מפרש הכשרתי עלי להכשיר ולשלם הרי שהוספה זו היא כלישנא בתרא ואין כאן מקומה. ג: בד"ה וכשהזיק חב המזיק (שם) שכ' בפירושו 'הא דרשינן לעיל לשמואל לאתווי קרן ולרב לאתווי ש"ח והשואל וכו' גם הוספת מילים אלו אינם יכולים להתייחס לרש"י שהרי בגמ' לא הוזכר כלל הא דרב עד אח"כ בדף יג: בעוד שלעיל מיניה דנה הגמ' רק בהא דשמואל. ונראה שאיזה מעתיק הוסיף כן מדעתו להשלמת הענין. (וכבר הבחין בכך פרופ' פרנקל עמ' 6 אות א') וראה שם בהערותיו של רא"י ווינטרויב מספר 2 81. אמנם

לישנא אחרינא והוספות אחרות

הלומד פירוש רש"י למכילתין בעין חודרת יבחיך בתופעה מוזרה שאינה אלא אומרת דרשני. יש מסכתות (כמו שבת ועירובין) המשופעות בלישני אחריני, דהיינו שרש"י מביא בהם פעמים הרבה 'לשון אחר' או 'לישנא אחרינא', לעומת זאת במסכתות אחרות (כמו גיטין וכתובות) אין הדבר בנמצא כמעט, או עכ"פ לא מצאנו זאת באופן כה בולט.⁴⁰

נראה שיש לפתור בעיה זו רק אם נתלה את הדבר באחת משתי אפשרויות שיש לעלות על הדעת שאותם הזכרנו כבר למעלה. או שהדבר נובע ממקורותיו של רש"י או שהדבר נובע מעריכת העורכים את פירוש רש"י. לפי השערה אחת יש לומר שבמסכתות אלו עמדו לפני רש"י מגוון רחב של פירושים שהשתדל לשלב את כולם בתוך פירושו. ומאידך יש לשער כי התלמידים שערכו את פירושו הם אלו ששילבו לתוכם את אותם לישנא אחריני.

אולם מסתבר יותר לומר ששיטת רש"י כשלעצמו היא זו המשתקפת מפירושו למסכתות שאין בהם הרבה מובאות חילופיות, שהרי נדמה לנו שפירושים שונים מכבידים על המעיין, ודרך הפרשן השונה לתלמידיו דרך קצרה למעט בהבאת לישני אחריני ככל האפשר. וא"כ אך טבעי הוא לחשוב שרש"י לא ירבה בהבאת פירושים שונים רק במקרים שעמדו לפניו שני פירושים אמיתיים שלא ידע איזה לקרב ואיזה לרחק, שבמקרה זה כל אחד קנה מקום לעצמו בבחינת 'הי מינייהו מפקית'. אך במסכת שאנו דנין בה – ב"ק – ישנו עוד נתון מעניין, והוא שהרבה מהפירושים השונים המובאים מתלווים במשפט שחרץ עליהם המפרש אם נראים לו אם לאו.⁴¹ קביעה זו מורה שלא הפרשן הוא שהביא לשולחן פירושים אלו אלא להיפך תפקידו היא לבחון מי מביניהם יותר מתאים ולצמצמם את הפירוש ככל שניתן.

יש לציין גירסא נכונה הנמצאת בה, והיא בד"ה מ"ש הכא וכו' (עמ' נט) שפי' 'הכא גבי בעירה'. ולפנינו הגירסא 'התם' ולפי"ז צ"ב מאי בא ללמדנו פשיטא דהתם היינו גבי בעירה ועוד דלעיל מיניה קאמר בגמ' מ"ש הכא ומ"ש הכא ולא אמר 'ומ"ש התם'. ודו"ק.

40 נקודה זו עומדת במרכז דיונו של פרידמן 'לאפיו של פירוש מסכת ב"ק' עמ' 168-175. שם גם עמד על שאר שינויי הסגנון בין הפירוש למסכת ב"ק לזו של שאר מסכתות. שינויים אלו הביאוהו למסקנא שהפירוש לב"ק מן הראשונות הוא ועוד לא בא סגנונו של רש"י לגמר בישולו. גם הוא הכיר בתופעת עריכת התלמידים למס' זו אלא שצמצם את מדת הגהתם וחשב שעיקרו של הפירוש לשון רש"י הוא. כבר ציינתי לעיל לד' אפרתי בזה וכמו"כ להלן יבואר השערתנו להיפך מזה.

41 דוגמאות אחדות 'וראשון עיקר' (יג:) 'אבל לשון ראשון נראה לי' (כג.) 'ולשון ראשון שמעתי ועיקר' (לד.) 'וראשון מצאתי וכשר הוא מן האחרון' (מד.) 'ולשון ראשון כשר' (נב.) 'ולשון אחרינא עיקר' (עט.) 'לשון זה עיקר' (קיח:). אף אם נניח שאכן דרכו של רש"י לאורך פירושו לתלמוד שכשמביא פירושים שונים הוא רואה לנכון לציין אצל האחד שמועה זו נאה (וכמו שהבאנו כמה דוגמאות לעיל), מ"מ יש ולשונות אלו הם הערות המעתיק שהוסיף זאת לתוך טופס פירושו. בהמשך יובאו כמה דוגמאות כאלו וראה להלן בהערה 45.

ניתן להסיק מכך שבמסכת ב"ק, כמו במסכתות האחרות שיש בהם מובאות רבות, סיבת ריבוי פירושים חילופיים היא משום שהפירוש שבידינו נדפס מטפסים של הפירוש שהכילו כמה שכבות של עריכה, וכך נתרבו בהם הוספות המעתיקים באופן יוצא מן הכלל.⁴²

מבדיקת שינוי הלשונות והמובאות מפירושים אחרים לאורך המסכת נראה שאכן יש בהם די כדי להוכיח כך. לפעמים טיב הלשונות מצביע על כך שהם הגהות ממגיהים שונים וכן שהם מכילים הוספות מהעורכים עצמם. מתחילה נראה שיש להצביע על סוג לישינוי אחריני שאינם באמת פירושים אחרים אלא שהם בעצם אותו פירוש רק ממקור שונה ובלשון שונה (כעין 'לישנא אחרינא' שבש"ס) וע"כ הכניסו זאת המעתיקים לתוך הפירוש, כמו"כ יש להצביע על מקרים שמוכח מתוכם שלא מדברי רש"י הם יצאו.

• דף ו: ד"ה שור רעהו – פי' "והוא הדין לכל שאר נזקין שאם מזיק את ההקדש פטור לישנא אחרינא להכי נקט שור הקדש ולא מוקי לה באכילת בהמתו שדה הקדש משום דלא משכחת להוכו". היינו שמתחילה פירש דלאו דוקא שור וה"ה כל המזיקים

42 יצויין שבבדיקתי את דרכו של רש"י בהבאת לישינוי אחריני יש מקום להזכיר את קביעתו של בעל הדק"ס (סנהדרין דף צב. אות נ) שכתב שפירוש רש"י לפרק חלק לא יצא מתחת ידו, שהרי לאורך כל מסכת סנהדרין כמעט ואין בנמצא כלל לישינוי אחריני ואילו בפרק חלק לבד רבו מלספור מובאות מהנך לישינוי אחריני. כאמור, אך אין בזה די כדי לקבוע בבירור שהפירוש אינו ממנו לגמרי אלא שכלל הנראה כי הפירוש לפרק זה עובד ע"י התלמידים במדה מרובה. בזה נסתלקה תמיהתו של בעל הדק"ס ממה שהרמ"ה מביא פירושים וביאורים שונים בשם רש"י ו, וא"צ לדחוק כדברי הגרי"ח סופר בישורון כט (עמ' תשפה) שכ' דרך הראשונים כן שעם שנודע שהפירוש אינו לרש"י מ"מ אחר שהוא נכתב כדרך רש"י ובא לפנייהם עם פירוש רש"י קראוהו ע"ש רש"י. מלבד הדוחק בזה עוד יש לטעון שהרי בלא"ה לדברנו א"ש בפשיטות אם נניח שאלו הלשונות שהכיר בהם הרמ"ה שהם פירושו של רש"י אכן השתייכו לפירושו המקורי. [ומה שנסתייע הגרי"ח סופר מפירוש רש"י לתענית שאע"פ שאינו לרש"י מ"מ מדברי המאירי נראה שייחסו לרש"י, גם זה אינו ראיה כי נראה שדבר זה יכול להתפרש כמו שכתבנו שעיך הדברים היה לרש"י אלא שהדברים נערכו בידי תלמידיו ואכמ"ל]. וכראיה לכך יש להביא ממה שבדף קו: בפירוש מגדל הפורח באויר מובאים ארבעה פירושים ברש"י שלפנינו כשהאחרון מובא בהקדמת המילים 'ולמורי נראה', והרואה יראה שפירוש זה הוא פירושו של רש"י עצמו בחגיגה (טו:). המובא בהקדמת המילים 'ולי נראה' ושם הוא אחד מתוך שלשה פירושים. הרי שהתלמיד שערך פירוש פרק חלק הוסיף עוד פירוש אחד ואף הביא לבסוף את מה שנראה לרבו רש"י בפירושו לחגיגה. הפירוש שהוסיף שאינו מופיע ברש"י בחגיגה אכן הובא בדברי הרמ"ה אמנם לא בשם רש"י בניגוד לפירוש השני שהביא באותו דיבור וכתב שהוא מצאו ברש"י בשם רבו עיי"ש שהוא פירוש הראשון ברש"י לפנינו. ראה גם המובא בדף קא. בד"ה וברוקק בא"ד שכ' וא"ל רבי' ואילו בפירוש הר"י אלמאנדרי פירוש זה מובא ע"ש הריב"ן כמבואר בהגהות שבמהד' עזו והדר. וראה בהרחבה אצל י' פרנקל בפרק אחרון מספרו וראה אצל ש"י פרידמן עמ' 164-168 שבא אחריו והראה איך שחלוקה דעתו של פרנקל עם זו של רי"צ אפשטיין לגבי קביעת המידה שהושפע נוסח הפירוש מהגהת התלמידים. בעיה זו נוגעת בשאלה כללית היאך לראות פירוש זה אם כחיבורו של רש"י עם הוספות מהתלמידים או כחיבור שנערך רובו או כולו בידי התלמידים. כאן רק אוסיף לדיון מה שקשה לכאורה אם נניח שאכן בזמן מן הזמנים היה קיים פירושו המקורי של רש"י לפרק חלק כמו לשאר פרקי המסכתא, דא"כ למה בחרו המעתיקים דוקא בפרק חלק להוסיף בו כ"כ הרבה מובאות אחרות. הדבר דרוש פתרון ויש לעיין בזה.

פטורים כשמזיקים נכסי הקדש ושוב הובא לישנא אחרינא המבאר מדוע נקט דוקא שור ולא מזיקים אחרים. וכבר נתקשו האחרונים למצוא מה נפ"מ יש בין הני תרי לישני דלכאורה תרוייהו איתנהו, ראה מש"כ בזה מהרש"ל ומהר"ם. אך אם נניח שלא רש"י הוא זה שכתב דברים אלו אלא תלמידים הכניסו לישנא אחרינא ממה שנמצא לפנייהם ממקור אחר, הכל עולה כמין חומר.

- דוגמא נכונה לדעתי יש לראות בדף פז: ד"ה סחר שפי' "סבב ואכול חזור על הפתחים לישנא אחרינא סחר סבב לפתחי העיר". הרי לפנינו שתי לשונות זהות כמעט, והיאך ניתן לעלות על הדעת שרש"י הוא שכתב את שתיהן? ראה ברש"ש שטרח ליישב את הלשון שלפנינו שלפירוש ראשון סבב הוא מלשון הסיבה לעומת זאת ללשון שני הוא מלשון סיבוב. ואולם הדוחק מבואר לכל מעיין בדבריו שהרי מלת 'חזור' בלשון הראשון אינו תגום מגוף הפירוש אלא היכי תימצי מנין לו לאכול. זאת ועוד יש להקשות מדוע הוכפל מלת סבב בלשון שני אם לא שנצטרך לומר שמעיקרא היו שונים בנקודותיהם.
- במקו"א מצאנו שכבר הרגיש המהרש"ל שלישנא אחרינא המובא ע"פ פירוש הערוך לא מידי רש"י יצאו הדברים, שהרי כאמור רש"י לא ראה את פירוש הערוך. ראה בדף קא. שם כותב המהרש"ל על לשון אחר ברש"י 'שאי"ז מפירוש"י אלא מפירוש הערוך'. ברור שדעתו הוא שלא יתכן שרש"י כתב כן ע"פ הערוך רק שהבאים אחריו הוסיפו זאת.⁴³
- בדף קטז: – מביא רש"י ב' פירושים החלוקים בביאור מלת 'דורמסקין', הראשון, שרש"י מביאו בשם 'לשון מורי', מפרש שהוא פרי העץ, הפירוש השני והוא 'לישנא אחרינא' סובר שהוא מגידולי קרקע. אך הדבר פלא שהרי בברכות (לט.) מאריך רש"י בענין זה ושם הביא שבפירושי רבו ר' יצחק ב"ר יהודה לב"ק מצא כתוב שהוא מפרי האדמה אע"ג שהוא שמע (כפה"נ מרבו שלימדו מס' ב"ק) שהוא מפרי העץ. א"כ תמוה הדבר שכאן, לעומת הפירוש הראשון שהביא בשם רבו שהוא מפרי העץ, הביא בשתיקה את הלישנא אחרינא שסוברת שהוא מפרי האדמה ולא זכר ש שפירוש זה הוא מרבו השני כדרכו במקומות אחרים.⁴⁴

43 ראה מש"כ למעלה הערה 22. ראה גם פירושו של רש"י למלת תחומא בדף כ. 'לא היית קרוב אצלנו שתוכל לבא, ל"א בתחומא בבית המדרש, ראשון שמעתי'. ואילו בזבחים (ב:) לא פירש כ"א כלשון ראשון. לדעתי יש להניח שדוקא פירושו בזבחים הוא המקורי והפירוש השני בב"ק נוסף ע"י תלמידים ע"פ הערוך, שאכן פירש כן להדיא. ולא נראה לי מה שכ' פרופ' פרנקל בעמ' 286 בספרו שגם בזבחים מופיעים ב' הפירושים אלא ששילב רש"י את שני הפירושים יחד באומרו 'בתוך התחום שתוכל לבא לבית המדרש'. לי נראה שאין סימוכין לביאורו של פרנקל שהרי בודאי המכוון בביטוי זה הוא ההליכה לבית המדרש, ודבר זה מוסכם לכל הפירושים אלא שלפירוש הערוך בית המדרש בעצמו נקרא תחומא ואילו לפירוש הראשון ברש"י מלת תחומא מתפרשת כפשוטו אע"פ שמדברים על ביאת בהמ"ד הנמצאת בתוך התחום וכך הם דברי רש"י בדקדוק.

44 בענין זה התלבטו החוקרים וראה מש"כ בס' 'רש"י – הפירוש לתלמוד' לר"י מלחי עמ' קמה-ו.

ניתן לפתור זאת בכך שנאמר שהרי התוס' בברכות כשהביאו את פירוש רש"י ציטטו רק את הפירוש שהוא מפרי העץ ומקשים את אותה קושיא שרש"י עצמו הקשה כאן, ומפרשים מדעתם שהוא מין שלקות מפרי האדמה. מעתה ניתן להסיק מזה שלפני בעלי התוס' היה רק פירוש א' בדברי רש"י שלא כדברי ר' יצחק ברבי יהודה. ולא רחוק הוא לומר כי מה שכתוב לפנינו 'לשון מורי' הוא דברי תלמיד רש"י המצטט מדברי רש"י⁴⁵ ושוב מביא מדברי ר"י בר יהודה בלשון לישראל אחרינא. וכל הדיבור בברכות הוא משנה אחרונה שלא נמצא לפני רבותינו בעלי התוס'. אך ראה בתוס' ר"י שירליאון וכן בתוס' הרא"ש שהביאו את דברי רש"י אלו ועדיין צ"ב.

לכאורה דוגמאות אלו מוכיחות בעליל כי לא רש"י הוא זה שהוסיף את לשונות אלו אלא שהם נכנסו תוך כדי עיבוד ועריכה של המעתיקים. אך יש להסתייג ולומר שאין זה אומר כלל שכל 'לישראל אחרינא' שנמצא בדברי רש"י לא מתחת ידו יצאו הדברים⁴⁶, אבל המגמה ברורה. על דוגמאות אלו יש להוסיף עוד כמה דוגמאות נוספות שאינם מופיעים כלישנא אחרינא אלא הורכבו לתוך דברי רש"י בחוסר הבנה – דבר המעיד לכאורה שלא מידי מחבר הפירוש יצאו הדברים.

- בדף יב. מפרש רש"י מה שאין כותבין פרוזבול אלא למי שיש לו קרקע בזה"ל 'דכיון דלא מחוסרי גוביינא וזה כתב לו עליהן שכל חוב שיש לו עליו שיגבנו כל זמן שירצה קיימי ברשותיה דמלוה'. כלומר ע"י שעבוד שיש למלוה על קרקעותיו של לווה אפשר לייחס את החוב כגבוי עוד קודם השמיטה ושוב לא תשמטנו שביעית. המעיין בדברי הרשב"ם בב"ב (סה--סו.) יראה שטעם זה הוא מציג כחידושו שלו ואילו מרש"י שמע טעם אחר והיינו שמי שאין לו קרקע הוא מילתא דלא שכיחא ולא עבדו ליה תקנתא

45 בענין ביטוי המורה או מורי כתואר לרש"י עצמו ראה ירושתנו ד' עמ' רמה הערה 384 (ובהוספות בירושתנו ה' עמ' שסח) שביטוי המורה כתואר לרש"י נדיר ולא מצינו לתלמידי רש"י שיקראוהו לרבם כן. כן היא גם מסקנת אפרתי בעמ' 45 ושם הוסיף שככל הנראה איזכורים אלו נובעים מפירושי מגנצא. ולדידי נראה כי לכל הפחות מעטים, ואולי אף יותר מזה, מכל האיזכורים בשם 'המורה' וכן 'מורי' שישנם ברש"י לפנינו אכן הם מד' תלמידיו וכוונתם לרש"י רבם. יתכן כי דיבורים אלו מכוונים לתורה שבע"פ הנשמע מפי רש"י. לפי"ז 'המורה' בה"א הידיעה מכוון לרש"י עצמו, בניגוד למובאות מרביתיו של רש"י שרש"י רגיל לכנותם אף בתוארים שונים נוספים. כמובא בירושתנו בהערה שם, כן יש לראות בחגיגה (יא: רד"ה ומה לאחור) בדיבור שהוכנס לתוך פירוש רש"י ושם מכונה "המורה". ואמנם איני רואה סיבה לבכר את נוסחת כת"י שהביא בהערה שם על פני גירסא דידן. ועי' בספרו של פרנקל עמ' 7 ועמ' 12 שהביא ג"כ גירסת כמה כת"י הגורסים "מורה" במקומות שהוא משער שהם מדברם על רש"י (בעוד שבכת"י אחרים גורסים במקומות אלו "מורי" וזה מאשר מה ששערתי למעלה הערה 3. וכמו"כ יראה לי שהמורה המוזכר ברש"י (ריב"ן) נזיר כמה פעמים כמו בדף יג: (ד"ה גליון) ויט. (ד"ה אר"ח) ולד. (ד"ה אר"ש) ולח. (ד"ה דבטלוא) הכוונה לרש"י עצמו. ועי' לעיל הערה 42 שהצבענו על דוגמא נוספת מהפירוש לפרק חלק.

46 במקום אחד מעיד הרשב"ם בפירושו לב"ב על דיבור ברש"י בב"ק על שתי לשונותיו וכמו שמביאו כן מופיע לפנינו. ראה רשב"ם בב"ב (קז.).

(ואכן כך פי' רש"י בגיטין לז. וב"ב כז. וכ"כ תוס' קידושין כו.), ולפי"ז ניתן להניח שלפנינו הוספה על פי שיטת הרשב"ם שם.⁴⁷

- עוד מצינו שהוכנסה הגהה של פירוש הרשב"ם לתוך דברי רש"י להלן סא: שפירש שם 'ואיכא דאמרי בגדי נמי דוקא נקט סמוך פטור דהיה לו לברוח...' וזהו שיטת הרשב"ם המובאת בדברי התוס' כב: ודלא כרש"י שם. וכבר העיר כן במסורת הש"ס על הגליון ע"פ המהרש"ל.⁴⁸
- נראה שבכך אפשר לבאר את דברי רש"י בדף קיט. ד"ה הכובס מוציא שפי' 'שהכובס מוציא מבגד צמר דבר מועט על ידי שטיפה ואין הבע"ה מקפיד' משמע שדוקא משום שאין בעה"ב מקפיד ומיד אח"כ סיים 'ומן הדין הן שלו והמקפיד לא הוי קפידא' ונראה כסותר עצמו מיניה וביה. אך נראה שלהשערותנו דלעיל גם כאן ניתן להסיק כי מדובר בהוספת המעתיק החולק על רש"י בזה. וכבר הביא בשיטמ"ק דעת הרמ"ה והמאירי שחולקים בזה.⁴⁹

פירוש רש"י כפי שהוא בתוספות

מסתבר לומר שלפני רבותינו בעלי התוספות, שחיבורם ינק מחיבורו של רש"י, עמדו פירושי רש"י המקוריים. כתוצאה מכך יש להניח שהם נאמנים על נוסחאותיו יותר מעדי הנוסח שבפירושים השונים שהגיעו לידינו בדפוס ובכת"י.⁵⁰ דבר זה נראה ברור ומובן מאליו, ויש להוסיף שמסתבר יותר שדברי רש"י שצוטטו בתוס' לא עברו הגהה ועריכה קפדנית כדברי רש"י עצמו,⁵¹ ולכן מצינו כי נוסח דברי רש"י המובא בתוס' הוא יותר מקורי מאשר הנוסח

47 בפרט למה שנתבאר מד' הרשב"ם עצמו שהשתמש בפירוש רש"י לב"ק, ראה הערה קודמת, ובודאי אילו היה נמצא בתוכו פירוש זה היה מביאו משמו.

48 אמנם יש שראו שינוי במקצת בין הפירושים בנוגע לפרט אחד, ראה מהר"ם לתוס' דף כב:, וראה בסמ"ע חו"מ ריש סימן שפ"ג ועי' בהגר"א שם. פרופ' פרנקל העלים עינו מגליון זה בספרו הנ"ל עמ' 290 בהציגו מקרה זה כדוגמא היאך שרש"י התכוין לפרש כאן בניגוד לשיטתו דלעיל. ואולם העובדה שהתוס' שתקו ולא הביאו דבר זה מפירוש רש"י אלא מפירוש רשב"ם מעידה כמאה עדים שלא נמצא דבר זה ברש"י שלפניהם. וכמו"כ יש לצרף לכאן את דברי המהרש"א להלן דף עה. הכותב על דיבור א' ברש"י "כל זה אינו מפרש"י רק מפי' רשב"ם כמו שכתבו התוספות".

49 לגופו של ענין, נראה להכריע מתוך הסוגיא שם דאם חזיא למידי יכול בעה"ב להקפיד ואם לאו לאו ראה בגמ' קיט: ואפשר דבזה גופא פליגי הנך תרי לישני אי חשיב חזיא למידי ודו"ק.

50 זאת בניגוד לדעתו של אפרתי שמסיבה שאינה מובנת לי כתב (עמ' 107) שלמרות ש'בדרך כלל ניתן לדבר על נוסח אחד של רש"י שהיה מוכר לבעלי התוספות' מ"מ 'הניתוח הפנימי של חילופי הנוסח הביא אותי למסקנה שבמקרים מסויימים נוסח רש"י שלפננו עולה בטיבו על נוסח רש"י שהכירו בעלי התוספות'. מקצת מניתוחים אלו יש לראות במחקרו עמ' 76 ועמ' 89 אך לענ"ד אין הם מספיק משכנעות כדי להוכיח כנגד ההנחה הפשוטה והמובנת מאליה שהבאנו.

51 כדוגמא ראה ברש"י סוכה יז. ששם נאמר בזה"ל 'דוגמא לדבר קלוישטר"א בלשון אשכנז של איזה אומות, הם הגלחים, שיש לה אויר שיש בה עשבים, והיקף אכסדרה סביב לו (צ"ל לה)". ואמנם דיבור זה צוטט בתוס' (יח.) בקצת שינוי והוא כנראה הגירסא המקורית 'דוגמא לדבר קלוישטר"א של האומות שיש לה אויר שיש בה עשבים והיקף אכסדרה סביב לה". נראה לשער כי מעתיק אחד

שמופיע ברש"י עצמו. הנה דוגמאות שונות משינויים שנמצאים ברש"י שלפנינו ובין השינויים המופיעים ברש"י כפי שהוא מופיע בתוך דברי בעלי התוס':

- בדף כג: מפרש רש"י אליבא דאביי שהמועד משלם נזק שלם כבר בנגיחה השלישית שנעשה בו מועד (וכן מתבאר גם מדבריו להלן כד. לז: ומא.) מאידך כתבו התוס' ששוב חזר בו רש"י וס"ל שגם לאביי אינו חייב נזק שלם עד שינגח נגיחה רביעית, ולפי"ז תוקן הדבר בכל המקומות. דבר זה מוכיח כי פירוש רש"י הנמצא לפנינו אין בו די כדי לראות בו את סוף דעתו. למעשה בכתבי היד מחולקים בענין זה יש מהם שהוגהו כדברי התוס' ויש מהם שהדברים נשארו כמות שהם וכמו שהם לפנינו. ניתן לומר כי לא מדובר בחזרה בכת"י של רש"י בתוך פירושו אלא חזרה משיטתו בע"פ שתלמידיו חקרו ובדקו ולכן הגיהו בתוך פירושו.⁵²
- בסוגיא דמחזרת (כא.) הביאו בעלי התוס' שבמקצת פירושים⁵³ של רש"י נאמר שמחזרת חייב משום קרן, משמע מדבריהם כי לפירושים אחרים שפירשו שהיא נהנית באכילתה הבעלים חייבים משום שן כמו שאכן סברו תוס'. לפנינו בפירוש רש"י בגמ' אין כלל רמז לזה שחייב משום קרן ואדרבה מתוך הלשון משמע שחייב משום שן, אמנם במתני (יט:) אכן פירש שהחייב באכלה מצדי הרחבה (דעלה קאמר בגמ' דאיירי במחזרת) הוא משום קרן. ועי' בשינו"ס שאכן נמצא באיזה כת"י כגירסא שגרסו תוס' גם בפירושי רש"י לגמ'.
- בדף לה. בתוד"ה בין שוגג בא"ד מביא 'יש טועים לומר וכו'' ולפנינו פירוש זה כתוב ברש"י. קשה לומר שהיו תוס' מבטאים בלשון כ"כ חריפה אילו היו לפניהם אותו פירוש ברש"י.⁵⁴

בצרפת שלא הורגל במלת קלוישטר"א הוסיף 'בלשון אשכנז' להבהיר לקוראיו במה מדובר. ושוב מחשש הצנזורה הוסיף ח"א את מלת 'איזה' לפני האומות (שלא יישמע ח"ו כפגיעה בכבוד האומה ששכנו בתוכם), וע"י תיקון הנ"ל נתהווה בעיה חדשה שלא ידעו בדיוק במה מדובר עד שבא עוד מגיה והוסיף הבהרה שאיזה אומות 'הם הגלחים'. וכך נוצרה הגירסה המורכבת לפנינו ברש"י. ולא נראה לי לומר שאיפכא מסתברא וצונזרו ד' התוס' כמו שאכן העירני חכ"א שבדרך כלל דיבורי רש"י צונזרו במקומם יותר ממקום שהובאו דרך אגב. ואין להביא ראיה מכת"י שמופיע בהן קרוב למה שמופיע שלפנינו שהרי כאמור דברי התוס' ראויים להיחשב כמקור קדום כלפיהם. [שוב ראיתי בס' משונצניו ועד וילנא (המודיע תשעב) לר"י לויפער שדן על הגירסא המקורי בדיבור זה בעמ' 4-133. והנלע"ד כתבת].

- 52 כך היא מסקנת אפרתי מתוך דיון ערוך ומפורט בנושא זה (עמ' 105-89) ע"ש באורך.
- 53 לפנינו הלשון בתוס' הוא 'פי' אחר של רש"י' ויש לפרשו שהכוונה על עותק אחר מפירושו, אך ראה שינו"ס שבכמה כת"י הגירסא 'אחרונות' והיינו מאוחרות ומוכח אף מזה שהיו להם מהדורא בתרא. והשוה עירובין סה: בתוספות ד"ה דאתא – 'ובפירושי רש"י אחרים מצאתי...'. גם מקרה זה נידון באורך ע"י אפרתי אך מסקנתו שונה ע"פ שיטתו הנזכר לעיל הערה 50 וראה מש"כ שם.
- 54 אמנם מאידך עי' להרשב"ם עה"ת (שמות ד: י) שדוחה פירוש רש"י בחריפות בלי להזכירו בשמו. וצ"ב.

• גם ראה בדף מד. שהתוס' (בד"ה וכי דנין) הביאו מפירוש רש"י 'דהך פירכא אדין ראשון' וכן הוא לרש"י לפנינו. אמנם מה שמוסיפים התוס' בביאור הסוגיא מבואר שלא היה לפניהם מה שיש לפנינו, ויש לציין שתוס' כפי הנראה הבינו שהמונח 'קל' מדבר על בן ובת ו'חמור' היינו איש ואשה ואילו ברש"י מבואר ש'קל' היינו תם ו'חמור' היינו מועד.

• לפעמים בעלי התוס' מביאים בשם רש"י דברים שזהים בעיקרם לדברי רש"י שנמצא לפנינו אלא שיש בהם שפת יתר ואין ידוע לנו אם באמת כך אכן היה בפירוש שהיה לפניהם או שהם עצמם מבארים ומפרשים כך את דבריו. ראה דף צג. שהביאו פירוש רש"י לדברי הגמ' 'יש הן שהוא כלאו ויש לאו שהוא כהן' והוסיפו הבהרה לשיטתו שאינה מופיעה לפנינו.⁵⁵

דוגמאות אלו מלמדות על הכלל כי שונה הוא נוסח פירוש רש"י הנמצא לפנינו לעומת פירוש רש"י שהיה לפני בעלי התוס', אך באופי השינויים הם שונים בזה שאינם תואמים את שיטת התוס' ולא תוקנו בכדי להתאימן לשיטות התוספות. אפשר שבמקרים אלו השינויים נהוו אחרי שכבר פורסם הנוסח שהיה לפני התוס' ובאו לפרש ברש"י באופן שונה ממה שלמדו הם עצמם.

אך נראה שע"פ רוב השינויים נערכו ברש"י בכדי להתאימו למסקנות בעלי התוספות. עצם העובדא אומרת דרשני שהרי, כאמור למעלה, היה נראה שחיבור ה'קונטרס' התחבר בד בבד באותו בית המדרש שחובר גם ה'תוספות'. ואם זה נועד להיות הפירוש ואילו זו נועדה להיות ההוספה לפירוש, מהיכן באו לטשטש את הגבול ביניהם ולהכניס את מסקנות דבריהם של בעלי התוס' לתוך דברי רש"י.

יתכן כי לא ניתן להסיק מכך כי היתה קיימת עריכה מגמתית של התלמידים, אלא הדבר נעשה ברשות היחיד. כלומר שהתלמידים הם שהעתיקו את הפירוש לעצמם והם אף אלו שהגיהו כרצונם ולא דוקא כדי לעדכנו ולשכללו לצורך תפוצתו. תעלומה זו עדיין מחכה לפתרונה, אך להשלמת הענין נציג כמה דוגמאות המלמדות על העבודה הגדולה שהיתה להגיה את פירוש רש"י כדי להתאימו לדברי בעלי התוס'.

• במחלוקת רבנן ור' נתן בענין שור שדחף את חבריו לבור שלר' נתן בעל הבור ובעל השור משלמים כל אחד חצי ההיזק אך דעת רבנן שבעל הבור פטור, אולם לא נתבאר להדיא כמה יתחייב בעל השור. בדף יג. מביאים התוס' מפירוש רש"י שפירש בדבריהם

55 במקרה זה יש לחשוך שפירוש רש"י לפנינו אינו מקורי שהרי באמצע דבריו, לאחר שביאר את דברי הגמ', הוסיף לפרש שלפי תירוצו של הגמ' צריכים לפרש הברייתא המובאת בתוך הסוגיא באופן מסוים שלא נזכר בתוך הסוגיא. דבריו אלו סתומים הם וכבר נתקשה המהרש"א להבין למה הוצרך רש"י לחדש ישוב לברייתא בעוד שהיא מתיישבת היטב עפ"י החילוק שמצינו בגמ' עצמה. לעניינינו יצויין שלפי דברי התוס' החולקים על פירושו של רש"י בדברי הגמ' 'יש הן שהוא כלאו וכו'' אכן צריכים ליישב הברייתא בדיוק כמו שכתב רש"י. וע"כ נדמה לנו כי דברים אלו נשתרכבו לתוך דברי רש"י מתוך דברי התוס' ובאמת נפקד מקומם בתוך דברי התוס' מפני שלא התייחסו לשאלה זו כלל.

- דרבנן שבעל השור משלם נזק שלם במועד וחצי נזק בתם. התוס' מאריכים לחלוק עליו וסוברים כי אף שבעל הבור פטור מ"מ חשבינן ליה כשותף לפטור את בעל השור מחצי ההיזק הלכך תם משלם רביע ומועד חצי נזק. ובאמת להלן נג. אכן פירש רש"י כמו שמביאים התוס' אולם כאן אף רש"י פירש כשיטת התוס'. ומבואר שביאורם של בעלי התוס' הוגה והוכנס לתוך פירוש רש"י.⁵⁶ אמנם במקרה זה לא הוגה ההגהה כל הצורך שהרי להלן נג. השאירו זאת כבתחילה, וגם כאן לא עלתה ההגהה ארוכה וכפי שהעיר בחידושי מהר"ם ש"ף על דברי רש"י לפנינו וכלשונו 'עירוב פשטים ישנו כאן עיי"ש.
- בדף יד: בענין פרה שהזיקה טלית וטלית שהזיקה פרה מביאים תוס' מפירוש רש"י שהזיקו זה את זה והכל כרצף אחד ומקרה אחד הוא. ואילו הם פירשוהו שמדובר בשתי דוגמאות ו'או או קתני'. לפנינו ברש"י מבואר כד' התוס', ואף כאן המעיין נכוחה יראה כי המדפיסים השאירו עוללות מהמהדורא קמא בחוסר הבנה ונשארו שרידים מהפירוש הישן המפרש את כל דברי הגמ' במקרה אחד, דבר זה יש בוכדי להראות לנו כי לא זו היא הגירסא המקורית.⁵⁷
  - בסוגיא דיש שינוי לצרורות לרביע נזק (יח.) האריכו התוס' (בד"ה מועד) לבאר האם מדובר בצרורות של קרן ששינה בהן או של רגל שהזיקה הבהמה דרך הילוכה. התוספות מביאים מרש"י שמדובר ששינה בהן, ואולם לפנינו יש ערוב דברים בדברי רש"י ואף מצאנו בזה מחלוקת בכמה מכת"י. ניכר שאם לא מדובר בחזרת רש"י עצמו, מה שאינו נראה כן שהרי לא הביאוהו התוס',⁵⁸ בהכרח שיש כאן הרכב חדש וישן ומסתבר שהגיהו בו כדי להתאים את דבריו לדעת פירושים קדומים המובאים בתוספות.

56 וכבר הרגישו בזה מפרשי רש"י שאע"פ שלשונו של רש"י כמות שהוא אינו רצוף ויש בו קשיים פנימיים, מ"מ אפשר לשער שמעיקרו היה כתוב בו כמו שהביאו התוס' ממנו. כך במהרש"א שכ' עליו 'ולפנינו... והוא מגומגם' וכן המהר"ם שכ' 'ואיזה תלמיד הוסיף כן' ולמעלה הבאתי את לשונו של המהר"ם ש"ף. ואע"פ שבס' שינויי נוסחאות העידו שבכל כת"י הוא כלפנינו עדות זו מוכחשת ע"י השיטה מקובצת שהעיד ש'בספרי היד' כתוב כמו שהביאו התוס' וכשיטת רש"י להלן (וכן הביאו בשיטה למהריק"ש אם כי טרח בכל זאת ליישב נוסח הדפוס). וכן נסתרה עדות זו ע"י פרנקל בספרו הנ"ל עמ' 228 בהערה 30 שהביא משני כת"י המופיע ברש"י כמו שהביאו התוס'. ואולם מה שכ' פרנקל על גירסא זו שהיא מוטעת ושנשתבשה מסיבת טעות הדומות הוא ללא כל בסיס עובדתי, וכשמעינים בגוף הסוגיא מתברר כפי שכבר העידו האחרונים שהגירסא שלפנינו היא מוקשית וכאמור. גם אין זה מתקבל על הדעת לומר על בעלי התוס' שפירוש רש"י היה להם מסורת, שגירסא כה משובשת נודמנה להם וכמ"ש לעיל בהערה 50. (לא אמנע מלהעיר שדרכו של פרנקל שם ביישוב הסתירה נפלאה ממני ולא ידעתי היאך חילק הוא בין שתי הסוגיות כאילו יש ב' פלוגתות נפרדות בין חכמים ור' נתן וחילוק זה בטעות יסודו שהרי הם לא נחלקו אלא בפלוגתא אחת והיינו בשור שדחף את חבירו לבור ומשם הוציאו חז"ל שגם רבנן סברי דלא אמרינן 'כל היכא דאיכא לאשתלומי וכו'' ואכמ"ל).

57 ראה על כך במבוא לחי' הרשב"א (מהר" מוהר"ק) עמ' 10 ומש"כ בזה לעיל בהערה 35.

58 גם אפרתי הגיע למסקנה זו ע"פ בדיקתו בשינויי הנוסחאות הרבות בזה בפרק שני ממאמרו ושם האריך לבאר ששינויי הנוסחאות בסוגיות רבות תלויות זב"ז.

- בדף ס. בתוד"ה כל בעלי קומה מביא פירוש רש"י שהכוונה לבעלי חיים ומעיר התוס' שבירושלמי מבואר שהכוונה לאילנות. ואכן הוגהה ברש"י לפנינו "בעלי חיים ואילנות".
- דף ע: ברש"י ד"ה לא אמרינן יש ב' גירסאות בביאור כוונת קושיית הגמ' 'הא מכירה נמי לאו מכירה היא', בגוף דברי רש"י נכתב "ואמאי משלם דו"ה" אך על הגליון הוסיפו שבס"א הגירסא "ואמאי קרי ליה מכירה". שתי הגירסאות מצויות בכת"י, ראה שם בס' שינו"ס. אמנם בתוס' לפנינו מופיע ביאור זה של הס"א בשם הר"י בעל התוספות, בנקל ניתן להבחין שהפירוש הנכתב בפנים הוא המקורי ועורך אחר כשבא להעתיק את פירוש רש"י לעצמו הגיה עפ"ד התוס'.
- בדף קטו: הביאו התוס' (ד"ה כל היכא) ע"פ רש"י שאין לגרוס פסקא מסויימת בגמ' שעל פיה משתנית כל הסוגיא אולם מ"מ טרחו התוס' לבאר את אותה גירסא. ברש"י שלפנינו אכן גרס את אותה פסקא וגם ביאר זאת. ומתוך כך כתב בעל הדקדוקי סופרים כי גם כאן הוגהה ברש"י מתוך התוס'. וכן נראה כוונת הב"ח שסימן למחוק את כל הדיבור מתוך דברי רש"י.

ד.

אחרית דבר

חשיבות גדולה נודעת למשימה הגדולה והקשה לברר את ייחוסם של חיבורים ומחבריהם. אחת מהסיבות לכך נראה מפני שממבט של בני דורנו אנו משערים כי ספר שאמור להיות מחובר ע"י א' מגאוני הדורות הוא זה שכנראה חיברו מתחילתו ועד סופו א"כ יוחס לו בטעות. טעות זו גורמת כי פעמים רבות אנו מתקשים בייחוסם של חיבורים האמורים להיות שייכים לחכמים מוקדמים בעוד שניכר בעליל שהם מכילים הוספות מאוחרות.⁵⁹

אמנם כהיום הולכת ומתפתחת שיטה חדשה בבירור מקחם של צדיקים קדמונים. לפיה, אנו מכירים בכך שהרבה מהחיבורים שנקראו על שם חכם מסויים ואף ברור לנו כי הוא הבעלים על החיבור מ"מ ניתן להוכיח כי הם אינם לו לבדו.⁶⁰ ראשית עלינו לזכור שמדובר בעידן שלפני המצאת הדפוס ולפני מושגי 'זכויות יוצרים' ובשנים קדמוניות העתקת כתבי היד היו ע"פ רוב בא' משני האופנים דלהלן: או שהועתקו ע"י לבלר אומן לצורך מי ששילם לו מראש עבור ספר זה, או שהוא הועתק בידי חכם שהשתוקק לרכוש את הספר לעצמו אך

59 דוגמא אחת מני רבים הוא פירוש המיוחס להר"ן עמ"ס סנהדרין שיש בו דברים שא"א לייחס אותם להר"ן מפני שהם מאוחרים ממנו. וראה מה שנכתב בזה במבוא לחידושי הר"ן מהד' מוסד הרב קוק.

60 פירושי רגמ"ה יוכיחו כאשר כבר הוכח בידי ר"א עפשטיין שייחוסם לרגמ"ה אינו אלא דרך השאלה. במאמרו הוא מאריך להביא ראיות לכך שהם באמת פירושי מגנצא כלליים שמקורם מאותו בית מדרש מקומי שבו זרחה שמשו של רגמ"ה. ראה מאמרו שתורגם מגרמנית בנטועים ו עמ' 105-133 'פירוש התלמוד המיוחס לרגמ"ה'. כמה חבל שמאמר זה נעלם מעיני רצ"י לייטנר במבוא שכתב לפי רגמ"ה לב"ב השלם (ירושלים תשנח) כשהשיג על הגרא"ב ואסרמאן שהעיר בצדק (בידיעות נכבדות שהדפיס בראש ספרו קובץ הערות) שפירוש זה אינו מרגמ"ה. ועי' במצויין במאמר על רש"י נדרים בירושתנו ד' עמ' רכג הע' 176.

מפאת חוסר אמצעים לא היה סיפק בידו לרכוש זאת. במקרים כאלו שהצבענו כהסוג השני א"כ אין סיבה לומר שהחכם ימנע מלהוסיף בה דברים הנראים בעיניו כנכונים. כמובן במקרה הראשון שהספר הועתק ע"י לבלר מקצועי עולה הסיכוי בהרבה שישתמר הנוסח המקורי.

אף היו חיבורים שמתחילה לא חוברו בידי חכם אחד אלא מעשה ידי בית מדרש שלם. במקרים כגון אלו זה נעשה רק לאחר כמה דורות שיוחסו ע"ש ראש חכמי אותו בית המדרש.⁶¹ מאידך היו גם חיבורים שנערכו על ידי בית מדרש שלם אם כי בעיקרם הם חיבורים של חכמים מסויימים, וברכות השנים נתפס הכל כחטיבה אחת על אף העיבודים השונים והמהדורות השונות שיש למצוא בתוכו. להשערותנו כן הוא הדבר בנוגע עכ"פ למקצת מפירושי רש"י שבאו לידינו, ובמיוחד זו של מסכת ב"ק.

וכבר נתבאר כי כמו שעשה רש"י – כן עשו לו. הוא ליקט מפירושים המצויים ועשה מהם חטיבה אחת ופירוש אחיד, וכך גם המשיכו גם תלמידיו והגיהו והוסיפו את הפירוש ותיקנוהו כפי דעתם. ואין זו רשלנות אלא שיטה שלימה.⁶²

עבודה זו שלא היתה אחידה כמובן לא נחתמה בתוקף הסכם בשום זמן ועל כן לא נסתיימה מאליה בזמן אחד. אלא שהדורות הבאים משכו את ידיהם מן המלאכה מפני שלא ראו את עצמם כדאים לגעת במלאכת הראשונים והסתפקו בהעתקתו מדור לדור. יתכן שלא בא המפעל על סיומו הגמור עד עת המצאת הדפוס.

עד כמה ניתן להבחין בוודאות בין פירושו של רש"י המקורי ובין שכבות התיקונים שנערכו בו. קשה לענות תשובה ברורה לשאלה זאת, ושמא בלתי אפשרי להשיב תשובה ברורה ע"ז מחמת חוסר האוטוגרף המקורי שאינו נמצא לפנינו כדי לפתור בעיה זו. אך אין ספק בדבר שכדאי והגון לנסות ככל שהיד מגעת לברר את מקחו של רש"י, כדי לעמוד על עומקם של דבריו המזוקקים של רש"י – נזר המפרשים.

61 ספר חסידים משמש דוגמא נכונה לתופעה זו. כמו שהוכיחו כבר א"א לייחס את החיבור במתכונתו הנוכחית לר"י החסיד ואף אם נמצאו בו קטעים ממנו, רבו עליו החלקים מזולתו אף שגם הם מתלמידי בית מדרשו. ראה על כך בכתבי ר"א עפשטיין ח"א עמ' 258-261. ניתן לשער שהכינוי "ספר חסידים" מרמז לכך שפירושו הוא 'הספר של חבורת החסידים' (במקום לפרשו כ'ספר המדריך לחסידים').

62 בגישה זאת נמצא פתח לענות על שאלתו של פרופ' חיים סולובייציק במאמריו מדוע לא ההדירו חכמי אשכנז הקדמונים את חיבורו של הרמב"ם באמצעות הוספות והגהות כדרכם. דבריו המאלפים בזה הם קילורין לעיניים, ראה בכנסת (באנגלית) כרך ראשון פרק ג' וכרך שני פרק טו. ואמנם להאמור אפשר להעלות השערה שלא נהגו כן רק בחיבורים שנכתבו בצורה אנונימית ושעמדו ברשות הרבים שאז נכנסו בו תיקונים. לא כן חיבור הרמב"ם שכל כולו מכריז ואומר שהוא יצירתו הפרטית, הן בסגנון הדברים שהוא כולו חדש, והן בצורתו החיצונית שהוא סידורו המחודש והבלעדי, ולכן לא ההינו לגשת אליו ולעשות בו כבתוך שלהם.